

Toverij in Zeeland, een status quaestionis*

Marijke Gijswijt-Hofstra

Een reconstructie van toverij in Zeeland¹ op grond van de beschikbare publikaties² levert een uitermate fragmentarisch beeld op. Immers, dit beeld is opgebouwd uit vijftien door rechtbanken of kerkeraden behandelde gevallen van toverij uit de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw, uit drie door rechtbanken afgedane gevallen van mishandeling of bedriegerij in verband met toverij uit de negentiende eeuw en voorts uit diverse toverijverhalen uit de negentiende en twintigste eeuw³. De afwezigheid van publikaties over toverij in de achttiende eeuw is het meest in het oog lopende hiaat. Daarbij komt nog dat de voor toverij vooral voor de hand liggende bronnen, de (oud-)rechterlijke en kerkelijke archieven, niet systematisch voor dit doel zijn doorzocht. Niet-gepubliceerde informatie levert voor de zeventiende eeuw nog eens twee toverijgevallen uit oud-rechterlijke archieven⁴ en vier uit kerkelijke archieven⁵ op. Verder onderzoek in de nog beschikbare archieven zal ongetwijfeld extra materiaal over toverij aan het licht brengen, al blijft dit noodzakelijkerwijs beperkt tot het bekende topje van de ijsberg. Het gaat immers in dit soort bronnen om een selectie van toverij, namelijk van die gevallen, die op de een of andere wijze voor bestraffing onder de aandacht kwamen van rechtbank of kerkeraad. Een uit publikaties

* Met dank voor hun hulp aan W.J.C. de Blécourt, P.J. Bos (RAZ), P.A. Henderikx (UvA) en J.P.B. Zuurdeeg (G.A. Tholen).

¹ In dit artikel zijn de tegenwoordige provinciegrenzen aangehouden.

² Zie bijlage met overzicht van toverijgevallen in Zeeland en hun vindplaats in literatuur en in bronnen.

³ Zie het hieronder opgenomen chronologisch overzicht van toverijgevallen in Zeeland. In dit overzicht zijn ook enkele niet in publikaties over toverij opgenomen gevallen verwerkt.

⁴ H.J. Plankeel te Leiden attendeerde op de beide toverijkwesties in 1618 te Breskens.

⁵ J.P.B. Zuurdeeg, gemeentearchivaris van Tholen, wees op toverij in Scherpenisse in de jaren 1659, 1663 en 1667, en in St. Maartensdijk in 1682.

te reconstrueren beeld van toverij in Zeeland is niet alleen getalsmatig onvolledig. Het fragmentarische karakter van dit beeld is ook te wijten aan de dikwijls beperkte opzet van deze publikaties, waarin zelden méér wordt geboden dan een al dan niet op eigen archiefonderzoek berustend relaas over één of meer toverijkwesties. Ook in de meer recente publikaties is geen aansluiting gezocht bij elders ontwikkelde vraagstellingen en benaderingen met betrekking tot toverij en hekserij⁶, inclusief de sancties hierop. Zo blijven de in toverij tot uitdrukking komende conflicten en de hierbij betrokken partijen veelal onderbelicht, al moet hieraan worden toegevoegd dat hierover zelden méér kon worden gevonden. Voor ontwikkelingen op langere termijn van voorstellingen over toverij, van de situaties waarin toverij voorkwam en van de frequentie waarmee en de wijze waarop eventueel bestraffend werd opgetreden, is evenmin in bedoelde publikaties aandacht te bespeuren.

Dit artikel vormt de neerslag van een oriënterend onderzoek naar toverij in Zeeland met als uitgangspunt de in publikaties vermelde toverijgevallen. Zoveel mogelijk is nagegaan wat hiervan is terug te vinden in (oud-)rechterlijke en kerkelijke archieven. Ook is getracht extra gegevens te verzamelen over de bij toverij betrokken personen. Daarnaast zijn enkele, hierboven reeds aangeduide, niet eerder gepubliceerde toverijgevallen, alsmede een in de Handelingen van de provinciale synode van Zeeland aangetroffen toverijkwestie⁷ in dit onderzoek betrokken. Het onderwerp toverij wordt in ruime zin opgevat, namelijk als het gehele, niet nauwkeurig afgrensbare complex van voorstellingen en handelingen, dat in de contemporaine 'Nederlandse' bronnen wordt aangeduid met termen als magie, toverij, hekserij, zegenspreken, wikken, waarzeggen en duivelbannen. Ook hiermee verband houdend optreden bijvoorbeeld in de vorm van wetgeving en gerechtelijke processen tegen of door van dergelijke handelingen betichte personen aangespannen, en van kerkelijke sancties, worden tot dit onderwerp gerekend. Het resultaat van deze speurtocht is een status quaestionis, een overzicht van wat bekend en wat (nog) niet bekend is, van gestelde, nog te stellen en nog te beantwoorden vragen.

Chronologisch overzicht van toverijgevallen in Zeeland

Onderstaand chronologisch overzicht biedt een eerste toegang tot de tot dusverre beschreven en 'ontdekte' toverijgevallen in Zeeland. Een voorbehoud wordt echter gemaakt ten aanzien van de negentiende- en twintigste-eeuwse toverijverhalen, waarvan hier slechts een selectie is opgenomen, die op grond van herkenbaarheid van namen, plaatsen en

⁶ De ook in de Nederlandse historiografie veelal gehanteerde term 'hekserij' is in de Zeeuwse archieven niet aangetroffen.

⁷ Zie Reitsma en Van Veen (1896) 40-41.

tijden voor verder speurwerk in aanmerking kwam⁸. Het oudst bekende toverijproces had plaats te Reimerswaal in 1450. Dan volgen zeven toverijgevallen in de zestiende eeuw, waarvan vijf door een rechtbank en twee, na de reformatie, door de kerk werden behandeld. Uit de zeventiende eeuw zijn veertien toverijkwesties bekend, de eerste vijf door een rechtbank, de volgende negen door kerkeraden – in één geval tevens door een rechtbank – afgedaan. Naar toverij in de achttiende eeuw kan slechts worden gegist: de verhalen reiken niet tot in deze periode en zonder systematisch onderzoek blijft het onduidelijk of rechterlijke en kerkelijke archieven nog toverij kunnen onthullen. Uit de negentiende en twintigste eeuw zijn overwegend toverijverhalen overgeleverd, waarin het element van bestraffing door rechtbank of kerkeraad ontbreekt. Daarnaast is bekend dat de Arrondissementsrechtbank te Zierikzee in 1835 en in 1854 optrad tegen mannen die te St. Annaland vrouwen met geweld hadden gedwongen tot genezing ofwel onttovering van zieke personen. De Arrondissementsrechtbank te Middelburg veroordeelde in 1850 een man, die inwoners van Vrouwenpolder geld afhandig had gemaakt, bewerende dat hij iemand kende die een middel bezat om hen te onttoveren. Van kerkelijke zijde wordt in deze periode niets meer over toverij vernomen; wél blijkt enige bezorgdheid in deze richting uit een in dit overzicht niet opgenomen, uit 1886 daterende berisping wegens spiritisme door de kerkeraad van Tholen en het weren van de bewuste persoon van het heilig avondmaal⁹. Een ander, hier evenmin opgenomen geval van spiritisme deed zich voor in 1889 te Scherpenisse: het kantongerecht te Tholen veroordeelde een vijftienjarige jongen tot een boete van 50 centen en tot betaling van de proceskosten wegens het onbevoegd uitoefenen der geneeskunde. Deze jongen had 'als medium in trance-toestand verkeerende, aan enkele personen verlichting van pijn teweeg gebracht'¹⁰.

Voor zover op grond van het uitermate beperkte materiaal enige voorlopige lijnen kunnen worden getrokken, betreffen deze vooral de ontwikkeling van toverijvoorstellingen, de situaties waarin toverij voorkwam, het type bij toverij betrokken personen en de bestraffing van toverij door rechtbanken en kerkeraden. Aan deze ontwikkelingen wordt hieronder aandacht geschonken. Vervolgens wordt nader ingegaan op toverij in Hoek (1674) en in St. Annaland (negentiende eeuw), waarna ter afsluiting enkele theoretische en methodologische opmerkingen volgen.

⁸ Zie verder Sinninghe en Sinninghe (1933) en Meertens (1961).

⁹ G.A. Tholen, Archief hervormde gemeente Tholen, inv. nr. 005, Notulenboek 1878-1916, 19 maart 1886.

¹⁰ Ierseksche en Thoolsche courant 23 maart en 6 april 1889.

Chronologisch overzicht van toverijgevallen in Zeeland

nr.	jaar	plaats	kwestie	aanhangig bij	resultaat
1	1450	Reimerswaal	Marijken Pieterbakkersdr. gaf 'de luyden rait'	rechtbank	verbannen
2	1523	Veere	Jan Wouters sloeg vrouw die hem betoverd zou hebben	rechtbank	verbannen
3	1541	Vlissingen	Cathalina Onbaart beschuldigd van genezen, waarzeggen, superstitiën (recidive)	rechtbank	verbrand
4	1544	Veere	Albert Hendriks van Dockum beschuldigd van waarzeggerij en genezen	rechtbank	op schavot staan
5	1565	Veere	Digna Robberts alias Water en brood beschuldigd van schadelijke toverij	rechtbank	verbrand
6	1565	Veere	Geertruid Bakkers Willemsdr. beschuldigd van schadelijke toverij	rechtbank	verbrand
7	1590	Domburg	Pieter Bartolomeus beschuldigd van leggen van briefjes onder de karn tegen toverij	kerkeraad	onderzoek kerkeraad
8	1597	Ouwerkerk	Cornelis Jansen van Westen door predikant Jacobus Basilius beschuldigd van melktoverij, meined, woeker	kerkeraad, classis, synode	door synode vrede-sluiting opgelegd
9	1601	Zierikzee	Levina Willems beschuldigd van 'tooverie' en 'eenige actien geheel extraordinaris'	rechtbank	verbannen
10	1602	Zierikzee	Jacoba Horbix, huisvrouw van Lieven Kevije, beschuldigd van 'tooverie' en 'violentien en onbehoorlijckheden'	rechtbank	verbannen; in 1604 eeuwige gevangenisstraf wegens overtreding van ban en voortgaand onbehoorlijk gedrag
11	1618	Breskens	Jan van Hasbrouck beschuldigd van duivelskunsten of waarzeggerij	rechtbank	niet bekend
12	1618	Breskens	Vrouw van Michiel van der Smisse doet vrouw van Adriaen Janse Hasaert proces aan wegens beschuldiging van schadelijke toverij	rechtbank	niet bekend

nr.	jaar	plaats	kwestie	aanhangig bij	resultaat
13	1629	Middelburg	Juffr. Martine beschuldigd van verdachtmaken van schadelijke toverij van huisvrouw van Victor van Dycke	rechtbank	boete f 300,—
14	1642	Borssele	Esther Barents door secretaris Herman Cappert beschuldigd van schadelijke toverij	kerkeraad	beiden van avondmaal geweerd
15	1644	Hoek	Neeltje Noutsen beschuldigd van (schadelijke?) toverij	kerkeraad	van avondmaal geweerd
16	1659	Scherpenisse	Janna Wevers beschuldigd van raadplegen duiveljager voor ziek kind	kerkeraad	berisping
17	1662	Biervliet	Jan Celemans verdacht van duivelskunsten en toverij	kerkeraad	vermaning
18	1663	Scherpenisse	Pieter Hoofstadt door zijn zwager Anthonie Hugens voor duiveljager uitgescholden	kerkeraad	vermaning
19	1667	Scherpenisse	Maatje Jans Pense beschuldigd van raadplegen duiveljager voor haar zieke man	kerkeraad	van avondmaal geweerd
20	1674	Hoek	Cornelia en Dina Olfaarts beschuldigd van doodtoveren van twee vrouwen. Hun moeder Lysbeth Hamelink en tante Cornelia Hamelink ook van toverij beschuldigd	kerkeraad, daarna ook rechtbank	van avondmaal geweerd; acte van purge
21	1682	St. Maartensdijk	Tanneken Plaete beschuldigd van zegenen van Agnieta Slootmaeckers	kerkeraad	beiden van avondmaal geweerd
22	1684	Nisse	Neeltje Cornelis Kruppe beschuldigd van koken van naalden (contra-magie)	kerkeraad	uitstel attestatieverlening
23	±1818	's-Heerenhoek	Neeltje Westveer helpt de vrouw van Pieter Oranje te onttoveren. Pieter Oranje sterft hierbij	_____	_____
24	±1830	St. Annaland	Boerendochter op Blijendaal als heks afgeschilderd, in gedaante van kat belaagde zij haar vriend	_____	_____

nr.	jaar	plaats	kwestie	aanhangig bij	resultaat
25	1835	St. Annaland	Jacoba Kaan, huisvrouw van Anthonie Dake, door Alexander Vogelenzang gedwongen tot genezing van kind, dat zij betoverd zou hebben	rechtbank	vrijspraak en veroordeling tot betaling kosten rechtsgeding
26	1850	Vrouwenpolder	P.L.M. ten laste gelegd echtpaar geld afhandig te hebben gemaakt, bewerende dat hij iemand kende die middel bezat om hen te onttoveren	rechtbank	één jaar gevangenisstraf en geldboete
27	1854	St. Annaland	Wijtske Thijssens de Vries, vrouw van P. Koster, door gebroeders Leconte gedwongen tot genezing van hun zuster, die zij betoverd zou hebben	rechtbank	L. Leconte veroordeeld tot 8 dagen gevangenisstraf en betaling kosten rechtsgeding; vrijspraak voor H. Leconte
28	±1885	Walcheren	Toverkunsten/gezezen door Piet de Plaa, veearts, Van Woerkens en 'Floor'	_____	_____
29	±1890	Ierseke	Gezusters Sandee betoverd, de oudste door buurvrouw Jewantje van der Kuil	_____	_____
30	vóór 1914	Westkapelle	Niet-schadelijke toverkunsten van schipper P. Maes	_____	_____
31	±1931	St. Annaland	Standerdmolen van mulder J. Kodde betoverd	_____	_____

Toverijvoorstellingen

De voor dit onderzoek benutte bronnen onthullen tal van voorstellingen die met toverij te maken hebben. Hoe verbreid deze voorstellingen in diverse perioden en streken waren, en ook welke mate van twijfel, scepsis of ongeloof ten aanzien van toverij aan de dag werd gelegd, valt niet uit deze bronnen af te leiden. Evenmin bieden zij meer dan incidentele gegevens over houdingen, emoties en handelwijzen met betrekking tot toverij. Wat wèl duidelijk wordt, is dat in Zeeland sprake was van een heel scala van toverijvoorstellingen, variërend van schadelijk toveren tot niet-schadelijk toveren, onttoveren en waarzeggen. De gedachte dat mensen elkaar of elkaars eigendommen kunnen betoveren, vindt zijn complement in opvattingen over de mogelijkheid en de wenselijkheid van verweer hiertegen. Hoe beide polen en ook de tussenliggende gedeelten zich tot elkaar verhouden en op elkaar aansluiten, is een tot dusverre in toverijstudies relatief verwaarloosd terrein van onderzoek, dat echter vooralsnog voor Zeeland evenmin systematisch kan worden uitgewerkt.

Te beginnen met schadelijke toverij valt op dat het ziek-, en in drie gevallen tevens doodtoveren van mensen het gedurende de zestiende, zeventiende en ook negentiende eeuw veelvuldigst aangetroffen thema is. In de zestiende eeuw is hiervan driemaal (zie chronologisch overzicht nrs. 2, 5, 6) sprake, in de zeventiende eeuw vijfmaal (nrs. 12, 13, 14, 16, 20) en in de negentiende eeuw vijfmaal (nrs. 23, 25, 26, 27, 29). Van vijf toverijkwesties uit de zeventiende eeuw is het thema niet (geheel) duidelijk: van drie gevallen (nrs. 9, 10, 15) is slechts bekend dat het om toverij ging, éénmaal blijft het gissen of een zieke, voor wie een duiveljager werd geraadpleegd, tevens was betoverd (nr. 19) en éénmaal is slechts sprake van zegenen (nr. 21). Van het veroorzaken van onvruchtbaarheid bij een vrouw wordt éénmaal, in 1618 (nr. 12), melding gemaakt. Het met man en muis doen vergaan van schepen werd in 1565 te Veere tot de toverkunsten van Digna Robberts (nr. 5) gerekend. Uit 1590 en 1597 (nrs. 7 en 8) dateren twee gevallen van melktoverij. Bovendien is tweemaal, in 1618 en 1662 (nrs. 11 en 17), gewag gemaakt van kwade duivelse kunsten. In het eerste geval werd Jan van Hasbrouck ervan beschuldigd heel Breskens op stelten te hebben gezet met zijn duivelskunsten of waarzeggerij, waarmee hij velen bedroog en te schande maakte. In de negentiende eeuw is diverse malen sprake van een geheimzinnige molestatie of vertraging onderweg (nrs. 24 en 28), waarna dan de rij van voorbeelden van schadelijke toverij kan worden afgesloten met het geval van de omstreeks 1931 betoverde standerdmolen van St. Annaland (nr. 31).

Bij dit alles speelt de duivel zelden een prominente rol. In slechts vier gevallen, van 1541 tot en met 1565 (nrs. 3, 4, 5, 6) wordt een persoonlijke relatie tussen de duivel en de van toverij beschuldigde aangegeven.

Cathalina Onbaart, in 1541 te Vlissingen van genezen, waarzeggen en superstitiën beschuldigd, bekende vroeger omgang te hebben gehad met de duivel. Reeds eerder bestraft en verbannen uit Brugge en het land van Vlaanderen werd zij ditmaal tot de vuurdood veroordeeld wegens de zware delicten en de 'quade superstitieuse acten en leeringen en dwalingen jegen God en onsen heijligen Geloove...' ¹¹ Albert Hendriks van Dockum werd drie jaar later wegens waarzeggerij en het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst te Veere veroordeeld tot tentoonstelling op het schavot. Hij zou simpele lieden hebben wijsgemaakt dat de duivel zijn meester was ¹². Ernstiger was het gesteld met Digna Robberts en Geertruid Bakkers, die in 1565 te Veere werden veroordeeld tot de brandstapel. Beiden hadden een verbond met de duivel gesloten: Digna boeleerde met de boze vijand, Geertuid had haar ziel aan de duivel verkocht. Daarbij hadden zij allebei personen kreupel getoverd, en Digna had ook schepen doen vergaan en een jonge vrouw in de gevangenis de hals gebroken. De drie ons bekende toverijgevallen die met de vuurdood eindigden, zijn tevens de enige waar de rechtbank serieuze duivelse invloeden meende te bespeuren. Dat mogelijk alleen vrouwen dit lot ondergingen, zou kunnen wijzen op een in die tijd, althans in bepaalde rechterlijke kringen, circulerend stereotype van een vrouwelijke, demonologische heks of tovenares. Van nachtelijk vliegen of van een heksensabbat wordt in geen van deze gevallen gerept. Het lijkt er op dat demonologische opvattingen van toverij weinig ingang hebben gevonden in Zeeland, dan wel een beperkte doorwerking hebben gehad in gerechtelijke processen. Als in later tijden nog een duivels element in toverijwesties wordt aangetroffen, is dat in aanduidingen van duivelskunsten in 1618 en 1662 (nrs. 11 en 17) en van duiveljager, opvallend geconcentreerd te Scherpenisse in de jaren 1659, 1663 en 1667 (nrs. 16, 18, 19).

Wie vermoedde dat schadelijke toverij in het spel was, kon zijn toevlucht nemen tot diverse vormen van verweer om onttovering te bewerkstelligen. Men kon het heft in eigen handen nemen, zoals Jan Wouters te Veere, die in 1523 een vrouw aframmelde die hem betoverd zou hebben (nr. 2). Ruim drie eeuwen later gingen Alexander Vogelenzang en de gebroeders Leconte te St. Annaland eveneens hardhandig te werk toen zij Jacoba Kaan respectievelijk Wijske Thijssens de Vries wilden dwingen tot genezing van de door hen ziek getoverde personen (nrs. 25 en 27). Zachtzinniger gedrag spreidde Pieter Bartolomeus ten toon, toen hij 1590 te Domburg volstond met het leggen van briefjes onder de karn als afweer tegen toverij (nr. 7). Evenmin handtastelijk werd Herman Cappert, toen hij in 1642 te Borssele Esther Barents van toverij

¹¹ RAZ, r.a. eilanden, inv. nr. 772.

¹² De Wind (1827) 67.

beschuldigde (nr. 14). Anderen wendden zich om hulp tot derden. Zo gaf Marijken Pieterbakkersdr. uit Reimerswaal 'de luyden rait' (nr. 1), hield Cathalina Onbaart zich te Vlissingen bezig met genezen en waarzeggen (nr. 3), evenals Albert Hendriks te Veere (nr. 4). In de zeventiende eeuw werd een beroep gedaan op Juffrouw Martine te Middelburg om een zieke te genezen, waarop zij toverij signaleerde en de schuldige wist aan te wijzen (nr. 13). Ook het raadplegen van een duiveljager in geval van ziekte leek uitkomst te kunnen bieden, getuige de twee voorbeelden uit Scherpenisse (nrs. 16 en 19). In St. Maartensdijk liet Agneta Sloommaeckers zich in 1682, vermoedelijk om van een ziekte te genezen, zegenen door Tanneken Plaete (nr. 21). Het koken van naalden door Neeltje Cornelis Kruppe te Nisse in 1684 (nr. 22) was gericht op onttovering. Uit de negentiende eeuw dateert het verhaal van Neeltje Westveer, die de zieke vrouw van kleermaker Pieter Oranje van haar betovering trachtte te verlossen. Voor Pieter Oranje liep de toverkuur slecht af, want bedwelmd door kolendamp verloor hij het leven (nr. 23). Van Piet de Plaa, een Walcherse veearts, deden verhalen de ronde, hoe hij, bedreven in tal van toverkunsten, deze ook aanwendde tot genezing van zieke mensen en dieren (nr. 28). In zijn geval lijkt het element van onttoveren op de achtergrond te zijn geraakt. Nog in de jaren negentig van de negentiende eeuw zouden de gezusters Sandee uit Ierseke zich tot diverse lieden hebben gewend om zich van hun betovering te laten afhelpen (nr. 29).

Naast de genoemde vormen van schadelijk toveren en de als verweer hiertegen aangewende strategieën, zij ook gewezen op niet zonder meer bij deze categorieën onder te brengen aspecten of voorbeelden van toverij. Zo bestreek de waarzeggerij een veel breder terrein dan dat van de diagnose van en het verweer tegen toverij. Het voorspellen van de toekomst, het opsporen van verloren voorwerpen, het helpen voorzien in fortuin of liefde, dit alles behoorde eveneens tot dit terrein. Een pas in de loop van de negentiende eeuw aangetroffen figuur is die van de toverkunstenaar. De Walcherse verhalen over Piet de Plaa, Van Woerkens en 'Floor' (nr. 28) bevatten, evenals het verhaal uit Westkapelle over schipper P. Maes (nr. 30), tal van wonderbaarlijke door deze heren verrichte toverkunsten.

Deze thematische schets van de ontwikkeling van toverijvoorstellingen behoeft in de eerste plaats aanvulling voor de achttiende eeuw. Naast meer systematisch onderzoek in (oud-)rechterlijke en kerkelijke archieven, verdienen ook geschriften en briefwisselingen van Zeeuwse geleerden, zoals artsen, predikanten, juristen, bestuurders, natuuronderzoekers, de aandacht. Dergelijk onderzoek is een voorwaarde voor het verwerven van enig inzicht in de mate waarin en de wijze waarop diverse toverijvoorstellingen, inclusief die van elders, in Zeeland ingang vonden en werden verspreid. Hoe deze magische ideeën in verhouding stonden tot en verweven waren met religieuze en wetenschappelijke kennisvormen, dient eveneens te worden verkend.

Situaties waarin toverij voorkwam

Ging het in het voorgaande gedeelte vooral over de verbreiding van diverse typen toverijvoorstellingen in Zeeland, nu zal aandacht worden besteed aan situaties waarin vermoedens, verdenkingen en beschuldigingen van schadelijke toverij ontstonden, waarin als verweer hiertegen pogingen tot onttoveren werden ondernomen en waarin ten dele in het verlengde hiervan meer specialistische magische activiteiten plaatsvonden. Gezien de kwaliteit van het benutte bronnenmateriaal moet helaas grotendeels worden voorbijgegaan aan de vraag naar situaties waarin toverij niet voorkwam. Ook ten aanzien van situaties waarin toverij werd aangetroffen is dit materiaal allerminst toereikend. Het gaat immers voor de vroegere periode uitsluitend, en voor de latere periode ten dele, om die gevallen van toverij die voor bestraffing onder de aandacht kwamen van rechtbanken of kerkeraden, en ook daarvan is zeker geen volledig overzicht voorhanden. De verhalen uit de latere periode vormen eveneens een selectie en bovendien een voor behandeling van bovengenoemde vraagstelling hachelijk hanteerbare bron.

De analyse van situaties waarin toverij voorkwam speelt zich af op verschillende niveaus. Primair gaat het om degenen die zich slachtoffer van toverij waanden, dan wel vermoedden dat er sprake was van toverij, en om degenen die, in welke vorm ook, toverij bedreven of daarvan werden verdacht. Op dit niveau zijn onder meer de vragen van belang, naar aanleiding waarvan het vermoeden van toverij ontstond, waarom verdenkingen c.q. beschuldigingen naar een bepaalde persoon uitgingen en om welke reden mensen enige vorm van toverij bedreven of verondersteld werden te bedrijven, dan wel gebruik maakten van andermans magische diensten. De analyse verschuift naar een volgend niveau wanneer de kring van direct bij toverij betrokkenen in een bredere context wordt geplaatst. Op lokaal niveau kan onder meer relevant zijn hoe een dorp of stad economisch, bestuurlijk, kerkelijk, medisch, en in het algemeen qua sociale verhoudingen en cultureel functioneerde. De vraag is in hoeverre dit lokale gebeuren stimulerend, meer neutraal of remmend werkte ten opzichte van toverij (kwesties), of, anders geformuleerd, binnen welk type lokale samenleving mensen als het ware ontvankelijk waren voor toverij. Afhankelijk van aard en mate van contacten met een ruimer gebied, moet het lokale reilen en zeilen op zijn beurt in dit grotere geheel worden geplaatst.

Als wordt gezien welke empirische uitspraken met betrekking tot deze analyseniveaus op dit moment kunnen worden gedaan, dan is het resultaat vrij pover. Te beginnen met bovenlokale ontwikkelingen of gebeurtenissen elders die voor toverij op lokaal niveau van belang (kunnen) zijn, moet worden gewezen op de stand van natuurwetenschappelijke en in het bijzonder medische kennis. Zolang deze kennis mede uit magische elementen was opgebouwd en deze bovendien onvoldoende effec-

tieve instrumenten opleverde voor de beheersing van de natuur en van ziekten, konden, in het algemeen gesproken, toverijvoorstellingen en toverij(verdenkingen) gedijen. De ontwikkeling van meer geavanceerde kennis en beheersings- c.q. genezingstechnieken zal, voor zover deze in lokale gemeenschappen ingang vonden, het terrein voor toverij hebben teruggedrongen. Al dienen deze uitspraken voor Zeeland empirisch te worden onderbouwd, toch kan op grond van onderzoek naar relaties tussen magie, wetenschap en ook religie in andere gebieden¹³ een zekere plausibiliteit van deze uitspraken worden verondersteld. Bovendien is enige ondersteuning te vinden in het Zeeuwse toverijmateriaal. Een frappant, hieronder uitvoerig weergegeven voorbeeld is het toverijgebeuren in Hoek in 1674. De dorpschirurgijn Jan Scheele speelde een opvallende rol in de toverijbeschuldigingen aan het adres van de gezusters Olfaarts en van hun moeder Hamelink en haar zuster. Ervan overtuigd dat de eersten twee vrouwen hadden doodgetoverd, behoorde hij tot de gemeenteleden die bij de kerkeraad aandrongen op maatregelen. Vervolgens niet tevreden met het beleid van de kerkeraad, noch met de verlening van een acte van purge door de rechtbank van Terneuzen aan de betreffende vrouwen, weigerde Scheele zich neer te leggen bij een door de kerkeraad gewenste normalisering van de betrekkingen. Pas toen enkele jaren later een nieuwe predikant was benoemd, bond Scheele in. Kennelijk botste het niet met Scheeles medische inzichten, menselijke sterfgevallen aan toverij toe te schrijven. Een ander, nader uit te zoeken voorbeeld betreft de beschuldigingen van ziek-toveren in St. Annaland uit 1835 en 1854 (nrs. 25 en 27). Dat in een periode van toegenomen medische kennis dergelijke agressieve uitingen voorkwamen, kan op een mogelijk gebrekkige toegang tot medische voorzieningen in St. Annaland wijzen.

Tot het bovenlokale analysesniveau behoren ook ontwikkelingen op religieus en kerkelijk gebied. Van kerkelijke bemoeienissen met toverij in Zeeland vóór de reformatie is niets rechtstreeks bekend; of van die zijde pogingen zijn ondernomen om bekendheid te geven aan de in de *Malleus Maleficarum* (1487) verwoorde demonologie, valt sterk te betwijfelen. Het Vlissingse toverijgeval uit 1541 (nr. 3) bevat duidelijke aanwijzingen van mogelijk door de kerk gestimuleerde zorg voor het ware geloof. Nadere aandacht voor inquisitiemaatregelen in Zeeland is in dit verband zeker van belang. In hoeverre sprake was van kerkelijke invloed bij de beide verbrandingsvonnissen in Veere (1565) is niet bekend. Na de reformatie is de richtlijn, althans van de gereformeerde kerk, ondubbelzinnig. Zo besloot de provinciale synode van Zeeland in 1602 bij de Staten van Zeeland aan te dringen op een verbod en straf-

¹³ Zie bijvoorbeeld Keith Thomas, *Religion and the decline of magic* (Londen 1971); Charles Webster, *From Paracelsus to Newton. Magic and the making of modern science* (Cambridge etc. 1982).

baarstelling van 'de vermetelycke ende onbehoorlycke konste van het gepretendeerde waerseghen ende de bedevaerden, die voor de siecken tot santen ende santinnen tot groote lasteringe ende ontheyliginge des goddelycken naems by eenige superstiteuse menschen in de provincie van Zeelant gedaen ende aengenomen worden'¹⁴. En het ook nu nog in gebruik zijnde Avondmaalsformulier van de hand van Olevianus bevat de vermaning aan 'allen, die zich met deze navolgende ergerlijke zonden besmet weten... (zich) van de Tafel des Heeren... te onthouden'. Tot deze zondaars worden ook gerekend 'alle toovenaars en waarzeggers, die vee of menschen mitsgaders andere dingen, zegenen, en die aan zulke zegening geloof hechten'¹⁵. Dat kerkeraden deze richtlijn opvolgden, blijkt uit tal van toverijkwesties vanaf 1590 (nr. 7) tot aan het eind van de zeventiende eeuw. Onderzoek naar de achttiende eeuw zal kunnen uitwijzen in hoeverre kerkeraden bemoeienis met toverij bleven behouden. Dit geldt ook voor de negentiende eeuw, waaruit één voorbeeld van afwijzing van spiritisme bekend is¹⁶.

Op bestuurlijk en juridisch gebied moet voor de vroege periode worden gewezen op de relatief grote stedelijke autonomie. De steden bezaten hun eigen criminele jurisdictie, het platteland Beoosten Schelde (Schouwen, Duivenland, Tholen) ressorteerde sedert het begin van de zestiende eeuw voor de hoge rechtspraak onder de rechtbank van Zierikzee, het platteland Bewesten Schelde (Walcheren, Noord- en Zuid-Beveland) onder de rechtbank van Middelburg. Het Hof van Holland fungeerde als rechtbank in appel voor de Zeeuwse eilanden. Voor de Vlaamse gebieden die later Staats-Vlaanderen zouden vormen, diende de Raad van Vlaanderen voor appelzaken. Van vonnissen van het Hof van Holland en de Raad van Vlaanderen was beroep op de Grote Raad van Mechelen mogelijk, althans, in het eerste geval, tot aan de Opstand. De vanouds nauw met Holland verbonden provincie Zeeland ging in 1575 met Holland een unie aan. Waar voorheen een burggraaf de belangrijkste uitvoerende bevoegdheden op gewestelijk niveau had, namen in 1576 Gecommitteerde Raden van de Staten van Zeeland deze uitvoerende taak op zich. Het is opvallend dat geen bemoeienis van de Graven van Holland en Zeeland¹⁷ of van de Staten van Zeeland¹⁸ met toverij, duivelbannen of waarzeggen is opgetekend. De tot en met 1602 voor de

¹⁴ Reitsma en Van Veen (1896) 56.

¹⁵ P.A.A. Klüsener, *Ons Avondmaalsformulier* (Neerbosch 1938).

¹⁶ Zie noot 9.

¹⁷ Index op Van Mieris' *Groot Charterboek der Graven van Holland* II, III, IV, samengesteld door R. Rentenaar (z.p. 1969).

¹⁸ Indexen op het *Groot Placaet-Boeck van de Staten-Generaal, de Staten van Holland en de Staten van Zeeland* I-IX.

Zeeuwse eilanden bekende toverijprocessen en het nog in 1618 te Breskens gevoerde toverijproces zijn alle stedelijke processen, gevoerd tegen aldaar wonende of verblijvende verdachten. Op welke rechtsregels de stedelijke rechtbanken zich baseerden, dient verder te worden uitgezocht. De door Joost de Damhouder beschreven praktijk in criminele zaken¹⁹ wordt in ieder geval ook in genoemde stedelijke processen aangetroffen. Tot de misdaden tegen de goddelijke majesteit rekent hij sortilegien, divinatieën, incantatieën en toverien; deze worden door de vier-schaar bestraft. De reden van het verbod van deze praktijken is, dat de beoefenaars 'met quade ende ongeoorloofde consten hemlieden attribueren ende toegeven willen t'geen dat Godt alleen toebehoort. Te weten: de Goddelijcke presciencie ende voorwetendheden daer by hy alle toecomende dinghen voorsiene ende voorwetende is warachtelijck ende volmaecktelijck'²⁰. Wat wel duidelijk wordt, is dat stedelijke rechtbanken, zó zij geneigd waren tot vervolging wegens toverij en/of waarzeggerij, zich tot in het begin van de zeventiende eeuw meenden te kunnen beroepen en baseren op rechtsregels die in een ruimer gebied golden. Van de bij toverijprocessen gevolgde procedures is weinig te achterhalen. Het eerste Veerse proces in 1565 was een door de later verbrande Digna Robberts geïnitieerd smaadproces. Zij wilde 'voet bij stek zetten'²¹ tegen Lysbeth Janne Fredericx, die haar voor weermaakster had uitgescholden. Beide vrouwen gingen voor de duur van het proces de gevangenis in, waar Lysbeth echter aan een gebroken hals overleed. Hiermee was het lot van Digna bezegeld: zij bekende met hulp van Barrebon en Crebas — duivels — schadelijke toverij te hebben bedreven en Lysbeth te hebben gedood. Het tweede Veerse proces in 1565 werd op een geheel andere wijze in gang gezet. Toen de procureur aan de baljuw vroeg wie Geertruid Bakkers Willemsdr. had aangeklaagd, deelde de baljuw mee dat hij dit zelf had gedaan. Tijdens beide Veerse processen werd tortuur toegepast. Halverwege de zeventiende eeuw kon Simon van Leeuwen schrijven dat toverij bij ons — in Holland — niet langer een (hals)misdrijf is. Vroeger werden tovenaars en waarzeggers verbrand, maar sedert de zuivering van de godsdienst en de verwerping van alle bijgelovigheid is alle 'inbeeldinge van Toverij, ende het gene daar toe behoort... voor heymelijke bedriegerije ende inbeeldinge gehou-

¹⁹ Joost de Damhouder, *Practycke in criminele saecken* caput 61: 6, 13, 15 en caput 73. Zie ook het in dit nummer opgenomen artikel van Joke Spaans.

²⁰ Ibidem, caput 61: 15.

²¹ De voetzetprocedure is ook voor Groningen en Drenthe gesignaleerd. Zie P. Gerbenzon, *Opmerkingen over de vervolging van tovenaars en tovenaarsen in Groningen en Friesland in de zestiende eeuw*. Meded. der Kon. Ned. Akademie van Wetensch., afd. Letterkunde, N.R. 8 nr. 1 (Amsterdam etc. 1985); Willem de Blécourt, *Atroce injurien. Een scriptie over toverij in Nederland en haar bestudering met bijzondere aandacht voor Drenthe*, doctoraalscriptie antropologie, Universiteit van Amsterdam, september 1983.

den, ende als een valse beschuldiging verwurpen'²². Tegenwoordig worden, aldus Van Leeuwen, de waarzeggers en degenen die met 'besweringe van woorden omgaan . . . om haar waanwysheyd ende bijgeloov, met geesselen, bannen, of dergelijke, minder gestraft'²³.

Een ten dele ander type rechtsregels en rechtspraktijk met een eveneens ruime geldigheid en verbreiding betreft het optreden tegen mishandeling en/of betichting van toverij. Van een veroordeling wegens mishandeling van een van toverij betichte vrouw is slechts één vroeg voorbeeld bekend, namelijk het in 1523 te Veere gevoerde proces (nr. 2). Later in deze eeuw zou het er vermoedelijk voor de mishandelde vrouw heel wat slechter hebben uitgezien. Ook in de negentiende eeuw kwamen, zoals gezegd, dergelijke processen voor. Afgezien van het met een hoge inzet gevoerde en fataal geëindigde Veerse smaadproces uit 1565, zijn voor de aanklager minder riskante smaadprocessen slechts bekend uit 1618 te Breskens en uit 1629 te Middelburg. Het in 1674 te Terneuzen gevoerde proces om een acte van purge (nr. 20) lijkt een op zichzelf staand geval, al vervulde het voor de van toverij betichten een soortgelijke functie als de smaadprocessen. Verder onderzoek zal vermoedelijk méér smaadprocessen aan het licht kunnen brengen; tevens kan dan worden vastgesteld of ook in later tijden en zo ja, tot wanneer dergelijke processen werden gevoerd²⁴.

Het belichten van voor toverij relevant te achten ontwikkelingen op lokaal niveau vraagt meer speurwerk dan binnen het kader van dit onderzoek is verricht. Indien het thans beschikbare materiaal over toverij in Zeeland een enigszins betrouwbare indicatie geeft van de verbreiding van diverse vormen van bestraffing van toverij, dan kan hier worden gewezen op een tweetal aspecten, namelijk het wisselende aandeel van steden en platteland en de ontwikkeling van lokale toverijtradities. Het eerste aspect loopt grotendeels parallel met de sanctionerende instantie: in steden waren het overwegend de rechtbanken, in dorpen vooral de kerkeraden die optraden. De steden verdwijnen dan ook grotendeels van het toneel wanneer toverij, dan wel het uitschelden voor tovenaars of tovenaarse, niet langer door of bij het gerecht aanhangig worden gemaakt: de caesuur ligt in 1630. Dit beeld kan uiteraard bij verder onderzoek worden gecorrigeerd. De meeste voorbeelden van plattelandstoverij dateren van na 1630 en vallen onder te brengen bij het terrein van de kerkelijke tucht. Hoewel hiermee meer over de bestraffing van toverij dan over het vóórkomen van toverij wordt gezegd, zou deze

²² Van Leeuwen (1666) LX: 1 in Ordonnantie op de criminele justitie in de Nederlanden 1570.

²³ Van Leeuwen (1652) IV xxxiv, 6.

²⁴ Vergelijk de door De Blécourt tot het eind van de achttiende eeuw in Drenthe opgespoorde smaadprocessen in verband met toverijbetichtingen. Zie De Blécourt (1983), noot 21.

mogelijke verschuiving tevens kunnen duiden op een afnemende preoccupatie met toverij in steden. Indien inderdaad het stedelijk klimaat in een vroegere fase als het ware minder uitnodigend of minder toeganke-lijk zou zijn geworden voor uitingen van toverij dan een dorpse of een plattelandssamenleving, dan rijst de vraag waar dat aan lag. Het lijkt de moeite waard het antwoord op deze vraag te zoeken in de richting van een combinatie van ontwikkelingen. Zo zullen nieuwe inzichten en een betere medische verzorging eerder in steden zijn aangetroffen, zullen mogelijkheden voor scholing en ontwikkeling in ruimere mate in steden tot stand zijn gekomen, was de stedelijke bedrijvigheid in het algemeen minder verbonden met wisselvalligheden van de natuur, en zal zich binnen grotere en een hogere mobiliteit kennende stedelijke gemeenschappen minder gemakkelijk een reputatie van schadelijke toverij hebben kunnen vormen.

Voor de ontwikkeling van lokale toverijtradities valt mogelijk te wijzen op Veere en Vlissingen, Zierikzee, Breskens, Scherpenisse, Hoek en St. Annaland. In deze plaatsen kan althans een zekere concentratie van toverijkwesties worden bespeurd. Of er ook sprake was van samenhang tussen toverijkwesties binnen één plaats, kan ten dele worden gereconstrueerd. Van de Veerse rechtbank is bekend dat deze in de zestiende eeuw tot viermaal toe actief was in verband met toverij; van Vlissingen, dat tezamen met Veere deel uitmaakte van eenzelfde markiezaat, is één proces, uit 1541, opgetekend. Al was in het markiezaat, en zeker in Veere, enige ervaring opgedaan met de vervolging van toverij dan wel van mishandeling in verband met toverij, toch kan bezwaarlijk worden geconcludeerd dat de vroege ervaringen de weg effenden voor latere processen. Bevatte het eerste Veerse proces, uit 1523, het element van bescherming van een van toverij betichte vrouw en had ook het tweede proces uit 1544 een uiterst milde afloop, heel anders ging het met het onder meer wegens waarzeggerij gevoerde proces in Vlissingen (1541) en met de beide in 1565 te Veere in verband met schadelijke toverij gevoerde processen. Deze laatste processen liepen immers uit op de brandstapel. Hoewel het Vlissingse proces 24 jaar eerder plaatsvond dan de beide Veerse processen, is het denkbaar dat het eerste proces later in Veere een voorbeeldwerking heeft gehad. Minder gewaagd is de veronderstelling dat een rechtbank die reeds één veroordeling tot de brandstapel op zijn naam heeft staan, dit beleid voortzet als zich kort daarna wederom een toverijgeval aandient. In deze zin kan, vanuit de rechtbank bezien, van een samenhang tussen beide Veerse processen worden gesproken. Ook in andere opzichten kan het tweede Veerse proces worden afgeleid uit het eerste. Met het eerste proces was de aandacht gevestigd op het gevaar van toverij en was één verdachte vrouw uit de gemeenschap verwijderd; toen bleek dat nog een andere vrouw onder verdenking van toverij stond, werd ook zij als een dermate grote bedreiging beschouwd dat zij op initiatief van de baljuw voor het gerecht werd gebracht. Een

dergelijke samenhang kan zich ook hebben voorgedaan tussen de beide in 1601 en 1602 te Zierikzee gevoerde processen wegens (contra-?)toverij. In 1618 is te Breskens een duidelijk verband aanwijsbaar tussen het wegens zijn duivelskunsten of waarzeggerij tegen Jan van Hasbrouck gevoerde proces en het smaadproces in verband met een beschuldiging van schadelijke toverij dat de vrouw van Michiel van der Smisse de vrouw van Adriaen Janse Hasaert aandeed. Jan van Hasbrouck verbleef namelijk ten huize van laatstgenoemde, al was hij ten tijde van zijn proces onvindbaar. In Scherpenisse was tegen en in de jaren zestig van de zeventiende eeuw tot driemaal toe sprake van een duiveljager: tweemaal hadden vrouwen hem in verband met een ziek gezinslid geraadpleegd, eenmaal had iemand zijn zwager voor duiveljager uitgescholden. Of de betichte Anthonie Hugens dezelfde was als degene tot wie de vrouwen zich hadden gewend, was niet vast te stellen, maar lijkt onwaarschijnlijk. De vermelding van Hoek met toverijkwesties in 1644 en 1674 is in dit verband dubieus. Het gaat hier om twee gevallen die in de tijd gezien nogal uiteen liggen en ook overigens mogelijk als van elkaar losstaand zijn te beschouwen. Dit ligt anders in St. Annaland, dat niet ten onrechte de naam van toverkot kreeg²⁵. In de jaren dertig en vijftig van de negentiende eeuw raakten de gemoederen tot twee keer toe dermate verhit over toverij, dat de rechtbank moest optreden. Bovendien moeten zich volgens de verhalen diverse andere toverijkwesties te St. Annaland in de negentiende en tot in de twintigste eeuw hebben afgespeeld. Een geheel ander voorbeeld van een lokale toverijtraditie betreft tenslotte Middelburg, waar, naar verluidt²⁶, geen enkel proces wegens schadelijke toverij heeft plaatsgevonden.

Ten slotte wordt hier, op het niveau van de direct bij toverij betrokkenen, reeds ingegaan op de aanleidingen tot het vermoeden van schadelijke toverij, op de redenen dat verdenkingen een bepaalde richting uitgingen en op redenen om enigerlei vorm van toverij te bedrijven of te benutten. De personen, die in toverijperikelen waren verwickeld, krijgen in het volgende gedeelte uitgebreider aandacht. Bij de behandeling van toverijvoorstellingen kwam reeds naar voren dat ziekte het veelvuldigst aan toverij toegeschreven euvel was. Daarnaast werden ook problemen met karnen aan toverij geweten; opvallend is dat natuurrampen of misoogsten niet in de sfeer van toverij lijken te zijn getrokken. Waarom bepaalde ziektegevallen en karnproblemen met toverij werden verbonden en andere niet, is helaas zelden, en dan nog maar zeer ten dele, uit het beschikbare materiaal op te maken. De aard dan wel het gevolg

²⁵ De Haan (1955) 105, Hage (1956) 57-58, Zuurdeeg (1981).

²⁶ De Wind (1827) 62; de afwezigheid van toverijprocessen in de collectie Brouwer (G.A. Middelburg, inv. nr. 15), welke onder meer veel excerpten van criminele processen bevat, vormt een bevestiging van De Wind's uitspraak.

van de aan toverij toegeschreven kwaal is slechts in elf gevallen bekend. De in 1565 te Veere tot de brandstapel veroordeelde vrouwen werden ieder verantwoordelijk gesteld voor het kreupel maken van een man dan wel een vrouw: een vrij plotseling opkomende, hinderlijke kwaal kwam in aanmerking om in termen van toverij te worden geïnterpreteerd. Dig-na Robberts (nr. 5) werd bovendien verweten schepen met man en muis te hebben doen vergaan en een vrouw in de gevangenis te hebben gedood. Ook bij langdurige, kennelijk moeilijk of niet te genezen ziektes werd aan toverij gedacht: in vier gevallen zijn concrete beschuldigingen bekend (nrs. 13, 25, 27, 29), in vier gevallen niet (nrs. 16, 19, 23, 26). Van de tot hun dood leidende, aan toverij toegeschreven kwalen van twee vrouwen – het gaat om de kwestie Hoek 1674 – is slechts bekend dat één van deze vrouwen reeds oud en zwak was. Hier lijkt de verdenking van toverij het hieraan toegeschreven gebeuren te zijn voorafgegaan. Zo wordt uit eerstgenoemde gevallen duidelijk dat het vermoeden van schadelijke toverij primair een reactie kon zijn op een als bedreigend of als verdacht beschouwde ziekte of kwaal, in welk geval al dan niet sprake kon zijn van een meer gerichte verdenking. De verdenking c.q. de betichting van toverij kon echter, zoals wellicht het geval was in de kwestie Hoek uit 1674, ook voorafgaan aan de ziekte of kwaal, die dan als het ware ging functioneren als bevestiging van de verdenking.

Waarom toverijverdenkingen een bepaalde richting uitgingen, is nog lastiger te beantwoorden. Er zijn gevallen waarin een door leefwijze, door het behoren tot een 'heksenfamilie' – deze term is niet in de betreffende bronnen aangetroffen – of anderszins tot stand gekomen reputatie van toverij de betreffende persoon tot een als vanzelfsprekend doelwit voor toverijbeschuldigingen maakte. Hierbij kunnen ook reeds bestaande conflicten of spanningen tussen beschuldigers en beschuldigen een rol hebben gespeeld, al kunnen hierover op grond van het beschikbare materiaal nauwelijks uitspraken worden gedaan. Alleen van de beide in 1565 te Veere verbrande vrouwen is bekend dat aan hen toegeschreven schadelijke toverij volgde op afgewezen verzoeken hunnerzijds om (geldelijke) bijstand of op andere onaangename kwesties. In hoeverre zij reeds voordien als tovenaarsen werden beschouwd, is niet uit het materiaal op te maken. Ook zonder een reeds gevestigde reputatie van toverij kon een antagonistische verhouding iemand een toverijbeschuldiging opleveren dan wel kon de verdenking vallen op een meer 'neutrale', veelal dichtbij wonende persoon, met wie de relatie dan vervolgens wel stroever werd.

Een antwoord op de vraag waarom mensen enige vorm van toverij bedreven of gebruik maakten van andermans magische diensten, ligt ten dele in het verlengde van het ontstaan van vermoedens en verdenkingen van toverij. De wens, het eigen lot beter te beheersen en de schadelijke gevolgen van toverij teniet te doen, zal slachtoffers van toverij of hun familie ertoe hebben gebracht zelf contra-toverij toe te passen

– het briefje onder de karn (nr. 7) – dan wel, en daarvan zijn talrijker voorbeelden bekend, iemand anders voor magische tegenmaatregelen in te schakelen. Men kon zich dan wenden tot mensen die bekend stonden als waarzegger, genezer of duiveljager (nrs. 1, 3, 4, 13, 16, 19, 23, 28, 29), tot een vrouw uit de directe omgeving die zegende (nr. 21) of tot degene die men van de toverij verdacht en die men ertoe wilde dwingen de betovering ongedaan te maken (nrs. 25 en 27). Voor het bedrijven van de meer professionele vormen van contra-toverij en magie kan het verwerven van inkomen een belangrijke prikkel hebben gevormd.

Het type bij toverij betrokken personen

De vraag wie het waren die zich slachtoffer van toverij waanden, die van schadelijke toverij werden verdacht en beschuldigd en die contra-toverij en magie bedreven, laat zich slechts ten dele beantwoorden. Onder de vermeende slachtoffers van schadelijke toverij bevonden zich mannen (nrs. 2, 5, 7, 13, 14, 19, 24, 26, 27, 31), vrouwen (nrs. 5, 6, 20, 21, 23, 26, 27, 29) en enkele kinderen (nrs. 16 en 25). Minder gelijk over de sexen verdeeld waren de van schadelijke toverij verdachten. Overwegend vrouwen werd deze rol toebedeeld (nrs. 2, 5, 6, 12, 13, 14, 15 (?), 20, 24, 25, 27, 29), tegenover slechts één man (nr. 8), die zich bovendien behalve aan melktoverij ook aan meened en woeker zou hebben bezondigd. Het terrein van de contra-toverij en de magie lijkt aanzienlijk minder sexe-verbonden, al werden duivelskunsten (nrs. 11 en 17) louter aan mannen toegeschreven en kunnen zegenen (nr. 21) en het koken van naalden (nr. 22) mogelijk tot de vrouwelijke bezigheden worden gerekend.

De leeftijd van de bij toverij betrokkenen is maar ten dele achterhaald. Behalve de twee kinderen telden de slachtoffers twee jonge vrouwen (nrs. 5 en 6), de 55 jaar oude Herman Cappert (nr. 14), een oude vrouw (nr. 20), een jongeman (nr. 24), de 34-jarige Tannetje Leconte (nr. 27) en de twee vermoedelijk rond de twintig jaar oude gezusters Sandee (nr. 29). Ook de leeftijd van de 'boosdoeners' liep uiteen. De beide in 1565 te Veere tot de brandstapel veroordeelde vrouwen waren ongeveer 60 en 32 of 33 jaar oud (nrs. 5 en 6), de in 1644 door de kerkeraad te Hoek van toverij beschuldigde Neeltje Noutsen was hoogstens vóór in de dertig (nr. 15), de in 1674 te Hoek in opspraak gebrachte Cornelia en Dina Olfaarts zullen in de dertig zijn geweest, hun moeder Hamelink en haar zuster een twintig jaar ouder (nr. 20). Dan waren er in St. Annaland een rond 1830 als heks afgeschilderde boerendochter (nr. 24), de in 1835 34 jaar oude Jacoba Kaan (nr. 25) en de in 1854 54-jarige Wijtske Thijssens de Vries (nr. 27). Onder degenen die zich met contra-toverij en magie bezighielden zijn geen jongere mensen aangetroffen.

Ook de burgerlijke staat, een eveneens niet voor allen bekend gegeven, varieerde. Afgezien van de kinderen, kon worden vastgesteld dat

drie – negentiende-eeuwse – slachtoffers van schadelijke toverij ongehuwd waren: de jongeman te St. Annaland (nr. 24) en de gezusters Sandee (nr. 29). Van acht anderen is bekend dat ze gehuwd (geweest) waren, namelijk van twee slachtoffers van Digna Robberts (nr. 5), een slachtoffer van Geertruid Bakker Willemsdr. (nr. 6), Herman Cappert (nr. 14), de man van Maatje Jans Pense (nr. 19), de vrouw van Pieter Oranje (nr. 23), het echtpaar te Vrouwenpolder (nr. 26) en Tannetje Leconte (nr. 27). Onder degenen die van schadelijke toverij werden verdacht of beschuldigd waren drie (hoogstwaarschijnlijk) ongehuwden: de Veeze vrouwen Digna Robberts en Geertruid Bakkers Willemsdr. (nrs. 5 en 6) en de boerendochter te St. Annaland (nr. 24). Veel meer verdachten waren gehuwd (geweest), en wel de vrouw van Michiel van der Smisse (nr. 12), Esther Barents (nr. 14), Neeltje Noutsen (nr. 15), de gezusters Olfaarts en Hamelink (nr. 20), Jacoba Kaan (nr. 25) en Wijtske Thijsens de Vries (nr. 27). Slechts van twee dergenen die (vermoedelijk) contra-toverij en magie bedreven is de burgerlijke staat bekend. De in 1601 te Zierikzee wegens 'tooverie' veroordeelde Levina Willems (nr. 9) was ongehuwd. De in 1618 te Breskens van duivelskunsten of waarzeggerij beschuldigde Jan van Hasbrouck was niet alleen gehuwd, maar hield het ook met een bijzit (nr. 11).

De sociaal-economische status van de bij toverij betrokkenen valt evenmin voor allen, en dan veelal nog slechts grofweg vast te stellen. Tot degenen die zich als slachtoffer van schadelijke toverij beschouwden, behoorden eenvoudige mensen zoals de met de karn in de weer zijnde Pieter Bartolomeus (nr. 7), de Middelburgse Jan Leunisz, knecht in een lijnbaan (nr. 3), de boerenjongen Jan Marinusse (nr. 24), het kind van de arbeider Alexander Vogelenzang (nr. 25), de arbeidster Tannetje Leconte (nr. 27) en de mulder J. Kodde (nr. 31). Daarnaast behoorde Herman Cappert (nr. 14) als secretaris van Borssele tot de meer aanzienlijken, en kon ook Pieter Oranje zich als kleermaker wellicht rekenen tot een andere maatschappelijke laag dan de hierboven genoemden. De status van de van toverij verdachte en beschuldigde vrouwen is zelden duidelijk, maar wijkt vermoedelijk in de meeste gevallen niet of nauwelijks af van die van hun slachtoffers. Digna Robberts (nr. 5) en Geertruid Bakkers Willemsdr. (nr. 6) worden beschreven als arm, terwijl van de gezusters Hamelink te Hoek (nr. 20) bekend is dat hun echtgenoten vroeger diaken dan wel ouderling te Hoek waren geweest. Voor de negentiende eeuw kan worden gewezen op de heksende boerendochter (nr. 24) en op de evenals hun slachtoffers tot arbeiderskringen behorende Jacoba Kaan (nr. 25) en Wijtske Thijssens de Vries (nr. 27). De aard van de relaties tussen degenen die zich slachtoffer van toverij waanden en degenen die van deze toverij werden verdacht, laat zich slechts globaal omschrijven. Behalve dat deze relaties zelden werden gekenmerkt door belangrijke sociaal-economische statusverschillen, en dat bij toverijconflicten steeds, veelal gehuwde, vrouwen, met name in de rol van ver-

dachte, waren betrokken, kan erop worden gewezen dat al deze toverijrelaties zich voordeden binnen één lokale gemeenschap, tussen mensen die geregeld contact met elkaar hadden of konden hebben. Zoals gezegd zijn, afgezien van de Veeerse toverijkwesties in 1565 met indicaties van economische conflicten, geen aanwijzingen gevonden van de aard van de spanningen en de conflicten die binnen deze relaties vóór, tijdens en na het toverijgebeuren bestonden. Bovendien kan worden vastgesteld dat de Zeeuwse toverijslachtoffers hun verdenkingen niet richtten tot sociaal-economisch beter dan zichzelf gesitueerden. Eerder zochten zij het in de richting van de relatief kwetsbaren, c.q. de evenmin of allerm minst welvarende vrouwen. Of deze verdachte vrouwen zich onderscheidden door ruzieachtig of in enigerlei opzicht 'afwijkend' gedrag wordt zelden duidelijk. Als alleenstaande, arme en om bijstand vragende vrouwen vormden Digna Robberts (nr. 5) en Geertruid Bakkers Willemsdr. (nr. 6) een gemakkelijk doelwit voor een toverijverdenking. Mogelijk geldt dit ook voor vrouwen die, evenals de te Gorkum geboren Digna Robberts, van elders afkomstig waren. Zo woonde Neeltje Noutzen (nr. 15) nog maar twee jaar in Hoek toen zij in 1664 door de kerkeraad wegens (schadelijke?) toverij van het avondmaal werd geweerd. Wél was zij gehuwd met de uit de Lovenpolder-Hoek afkomstige Jacob Verschoore. De uit Surhuisterveen afkomstige Wijske Thijssens de Vries (nr. 27) woonde reeds achttien jaar in St. Annaland toen zij in 1854 op gewelddadige wijze in een toverijkwestie werd betrokken. Met deze opsomming wil overigens niet gezegd worden dat afkomst van elders steeds een extra risicofactor voor het oplopen van een toverijverdenking vormde, noch dat het geboren en getogen zijn in een bepaalde plaats een bescherming tegen dergelijke verdenkingen inhield.

Onder de zich meer professioneel met contra-toverij en magie bezighoudende personen, zijn diverse van elders afkomstigen. De in 1541 te Vlissingen tot de brandstapel veroordeelde Cathalina Onbaart (nr. 3) was jaren tevoren uit Brugge en het land van Vlaanderen verbannen, de in 1544 te Veere bestrafte Albert Hendriks (nr. 4) kwam uit Dokkum, de in 1601 uit Zierikzee verbannen Levina Willems (nr. 9) was 'geboren van Hulserambacht', en Jan van Hasbrouck (nr. 11), in 1618 voor de rechtbank te Breskens gedaagd, had eerder te Hoek gewoond. Of de in Scherpenisse genoemde duiveljager(s) (nrs. 16 en 19) ter plekke of elders woonde(n) en waar deze(n) vandaan kwam(en) is niet te achterhalen. Voor de vroegere periode laten hun werkzaamheden zich samenvatten als waarzeggen en genezen. Dit geldt voor Marijken Pieterbakkersdr. (nr. 1), Cathalina Onbaart (nr. 3) en Albert Hendriks (nr. 4), die zich uitgaf voor chirurgijn polstaster. Toen deze laatste in 1544 te Veere werd veroordeeld tot tentoonstelling op het schavot, werd de ingezetenen geboden 'dat zij hen wachtten tot sulke wychelaars of waerzeggers te gaen en heurlieden gelooven daarin te stellen'. Jan van Hasbrouck (nr. 11) werd beschuldigd van duivelskunsten en waarzeg-

gen: hij benutte zijn kunsten niet alleen voor contra-toverij – waarbij hij veler goede naam aantastte – maar ook voor het opsporen van verborgen schatten. Ook van juffr. Martine (nr. 13) werd niet getolereerd dat zij ter genezing van een zieke man contra-toverij jegens diens buurvrouw suggereerde. Van de activiteiten van de in Scherpenisse vermelde duiveljager(s) (nrs. 16 en 19) is niet méér bekend dan dat zij gericht waren op de genezing van zieken. Of Tanneken Plaete (nr. 21) vaker mensen zegende, valt evenmin te achterhalen. Dit geldt ook voor de onttoveringsactiviteiten van Neeltje Westveer (nr. 23). Uit de tweede helft van de negentiende eeuw dateren de verhalen over de op Walcheren opererende Piet de Plaa, Van Woerkens en 'Floor' (nr. 28). Vooral De Plaa, een veearts, onderscheidde zich door zijn wonderbaarlijke genezingen en overige toverkunsten. Het relaas over de betoverde gezusters Sandee (nr. 29) is een aaneenrijging van aanvankelijk zonder succes geraadpleegde piskijkers en wonderdokters. Van schipper P. Maes (nr. 30) ten slotte worden diverse niet-schadelijke toverkunsten zonder genezingsdoeleinden verhaald. In hoeverre de in de vroege periode ingestelde sancties tegen de waarzeggers-genezers mede voortkwamen uit zorg voor de concurrentiepositie van de 'gevestigde' medici, kan uit het beschikbare materiaal niet worden opgemaakt. Wat wél blijkt is een zekere waakzaamheid voor het behoud van de zuivere leer, zowel van wereldlijke als van kerkelijke zijde, voor het tegengaan van bedrog en van de aantasting van andermans positie.

De bestraffing van toverij door rechtbanken en kerkeraden

Afgaande op het tot dusverre voor Zeeland ontdekte toverijmateriaal kan de ontwikkeling van de bestraffing van toverij door rechtbanken en kerkeraden, met voorbijgaan aan de achttiende eeuw, als volgt worden geschetst. De bemoeienis van rechtbanken met toverij bestrijkt een aanzienlijk langere periode dan die van kerkelijke zijde. De vroegst bekende gerechtelijke reactie op toverij dateert uit 1450, de laatste uit 1854. Berichten over kerkelijke bestraffing van toverij dateren louter uit de periode van 1590 tot 1684. Of vóór de reformatie van kerkelijke zijde werd opgetreden tegen toverij verdient nader onderzoek. De vraag is nu welk aandeel en welke rol rechtbanken dan wel kerkeraden in de loop der tijd hadden in de bestraffing van diverse typen toverij. In hoeverre was sprake van een verschuiving van normen, van wat al dan niet tolerabel werd geacht, en door wie, op welke wijze en waarom werd bestraffend opgetreden?

De bemoeienis van rechtbanken met toverij verliep als volgt. De periode van 1450 tot 1630 levert elf gevallen op, waarna nog één rechtszaak uit 1674/1675 en drie uit de jaren 1835, 1850 en 1854 bekend zijn. De repressie van de meer professionele uitoefening van contra-toverij/waarzeggerij behoorde tot de vroegste zorg voor stedelijke

rechtbanken — zie ook bijgaand chronologisch overzicht van de bestraffing van diverse typen toverij door rechtbanken in Zeeland. Voorbeelden hiervan zijn het in 1450 te Reimerswaal gevoerde proces tegen Marijken Pieterbakkersdr. (nr. 1), het Vlissingse proces uit 1541 tegen Cathalina Onbaart (nr. 3), de Veerse rechtszaak uit 1544 tegen Albert Hendriks (nr. 4), mogelijk de te Zierikzee gevoerde processen tegen Levina Willems en Jacoba Horbix (nrs. 9 en 10), en het in 1618 te Breskens tegen Jan van Hasbrouck aangespannen proces (nr. 11). De afloop van laatstgenoemd proces is niet bekend, in de vroegere gevallen varieerden de straffen van verbanning (nrs. 1, 9, 10), de verbrandingsdood na een vroegere, elders uitgesproken verbanning (nr. 3) tot tentoonstelling op het schavot (nr. 4). De bemoeienis met waarzeggers-genezers lijkt niet verder te reiken dan tot het begin van de zeventiende eeuw, al zal dit beeld via verder onderzoek mogelijk moeten worden gecorrigeerd. Het in 1850 te Middelburg wegens misleiding in verband met onttoveren gevoerde proces tegen P.L.M. kan mogelijk enigszins in het verlengde hiervan worden gezien. Een relatief vroeg proces en tevens de beide laatst bekende toverijprocessen betreffen de mishandeling van personen die van toverij werden beticht. Dergelijke zaken kwamen voor in Veere in 1523 (nr. 2) en in St. Annaland/Zierikzee in 1835 (nr. 25) en 1854 (nr. 27). De straffen bestonden uit respectievelijk verbanning, vrijspraak met veroordeling tot betaling der kosten van het rechtsgeding en, voor de hoofddader, acht dagen gevangenisstraf en betaling der kosten van het rechtsgeding. Voorbeelden van gerechtelijke bestraffing van schadelijke toverij lijken beperkt te zijn gebleven tot 1565, toen te Veere twee vrouwen tot de verbrandingsdood werden veroordeeld (nrs. 5 en 6). Zoals reeds is uiteengezet was in het eerste geval sprake van een door de later verbrande vrouw aangespannen smaadproces met voetzetprocedure. Worden bij de beide voorgaande zaken ook de zaken tegen waarzeggers-genezers gevoegd, dan gaat het om de periode van 1450 tot en met 1618 met acht rechtszaken, die voor drie vrouwen uitliepen op de verbrandingsdood, voor drie vrouwen op verbanning, voor één man op tentoonstelling op het schavot, terwijl voor één man de afloop niet bekend is. De gerechtelijke bescherming van personen die van toverij werden beticht, strekte zich niet alleen uit tot gevallen van mishandeling, waarvan, zoals gezegd, het vroegst bekende uit 1523 dateert. Afgezien van de voor de van toverij betichte riskante smaadprocedure uit vroeger tijd (Veere 1565, nr. 5) is vanaf 1618 ook een drietal voorbeelden aangetroffen van gerechtelijke procedures tot herstel van iemands door toverijbetichtingen geschade reputatie, waarbij de aanklager niet langer hoefde te vrezen voor dermate fatale repercussies als eertijds. Het resultaat van het in 1618 te Breskens gevoerde smaadproces (nr. 12) is niet bekend, het in 1629 te Middelburg gevoerde smaadproces (nr. 13) kwam de aangeklaagde op f300,— boete te staan, terwijl de in 1674 bij de rechtbank van Terneuzen aangespannen procedure een acte van purge

Chronologisch overzicht van de bestraffing van diverse typen toverij door rechtbanken in Zeeland

type toverijkwestie	nr.	jaar	plaats	sanctie
(professionele) contra-toverij/waarzeggerij	1	1450	Reimerswaal	verbanning
	3	1541	Vlissingen	verbrandingsdood
	4	1544	Veere	op schavot staan
	(?)9	1601	Zierikzee	verbanning
	(?)10	1602	Zierikzee	verbanning
mishandeling in verband met toverij	11	1618	Breskens	niet bekend
	2	1523	Veere	verbanning
	25	1835	St. Annaland/ Zierikzee	vrijspraak en veroordeling tot betaling kosten rechtsgeding
	27	1854	St. Annaland/ Zierikzee	8 dagen gevangenisstraf en betaling kosten rechtsgeding
schadelijke toverij	5	1565	Veere	verbrandingsdood
	6	1565	Veere	verbrandingsdood
betichting van toverij/smaadproces	12	1618	Breskens	niet bekend
	13	1629	Middelburg	boete f 300,-
misleiding i.v.m. onttoveren	26	1650	Vrouwenpolder/ Middelburg	één jaar gevangenisstraf en geldboete

Chronologisch overzicht van de bestraffing van diverse typen toverij door kerkeraden in Zeeland

type toverijkwestie	nr.	jaar	plaats	sanctie/gedraglijn
contra-toverij	7	1590	Domburg	onderzoek kerkeraad
	21	1682	St. Maartensdijk	beide partijen van avondmaal geweerd
	22	1684	Nisse	uitstel attestatieverlening
betichting van toverij/smaad	8	1597	Ouwerkerk	door synode vrede-sluiting opgelegd
	14	1642	Borssele	beide partijen van avondmaal geweerd
	18	1663	Scherpenisse	vermaning
	20	1674	Hoek	van avondmaal geweerd
(schadelijke) toverij	15	1644	Hoek	van avondmaal geweerd
	17	1662	Biervliet	vermaning
raadplegen duiveljager	16	1659	Scherpenisse	berisping
	19	1667	Scherpenisse	van avondmaal geweerd

voor de vier betrokkenen opleverde (nr. 20). Zo blijkt, afgezien van het mishandelingsproces uit 1523 en afgaande op het nu beschikbare materiaal, bij de rechtbanken een verschuiving te zijn opgetreden van repressie van toverij naar repressie van verdachtmaking van toverij of van mishandeling dan wel misleiding in verband met toverij. De caesuur ligt in 1618.

De aan kerkelijke zijde aangetroffen acties met betrekking tot toverij bestrijken niet alleen een veel kortere periode dan die van de rechtbanken, maar ook onderscheiden zij zich in geografisch opzicht door hun louter voorkomen in kleinere, dorpse gemeenschappen. De vroegst bekende bemoeienis van een kerkeraad met toverij betreft een geval van contra-toverij: in 1590 besloot de Domburgse kerkeraad een onderzoek in te stellen naar de beweerde pogingen van Pieter Bartolomeus om toverij af te weren door het leggen van briefjes onder de karn (nr. 7). Bijna een eeuw later werd te St. Maartensdijk een andere vorm van contra-toverij, zegenen, bestraft met het uitsluiten van beide partijen van het avondmaal (nr. 21). In 1684 besloot de kerkeraad van Nisse tot uitstel van attestatieverlening aan Neeltje Cornelis Kruppe (nr. 22), omdat zij naalden zou hebben gekookt – een vorm van contra-toverij. Hoewel uit deze voorbeelden blijkt dat ook van kerkelijke zijde het beoefenen van contra-toverij werd afgekeurd en bestraft, wordt daarnaast ook duidelijk dat sprake was van een zekere scheiding van werkterreinen. De rechtbanken traden, tot 1619, op tegen de als hinderlijk of bedreigend ervaren, meer professionele uitoefening van contra-toverij en waarzeggerij. De kerkeraden keerden zich tegen meer incidentele, vermoedelijk niet zo zeer professionele praktijken van contra-toverij en zegenen, die werden beschouwd als afwijkingen van de juiste leer. In tegenstelling tot de gerechtelijke straffen bleven de kerkelijke sancties, en dat geldt voor het gehele terrein, beperkt tot een vermaning, uitstel van attestatieverlening of wering van het avondmaal. De politiefunctie van de Zeeuwse kerkeraden had duidelijk minder om het lijf dan die van de door Larner beschreven Schotse kerkeraden²⁷.

Een ander, eveneens in een vroeg stadium beginnend type kerkelijke inmenging betreft de behandeling van conflicten voortkomend uit toverijbetichtingen. Het liep in Ouwkerk hoog op tussen Cornelis Jansen van Westen en de predikant Jacobus Baselius, die eerstgenoemde van melktoverij, meinede en woeker beschuldigde. Kerkeraad noch classis konden de partijen sussen, waarna in 1597 de synode van Zeeland vredesluiting oplegde (nr. 8). In 1642 werd de kerkeraad van Borssele geconfronteerd met Herman Capperts toverijbeschuldiging aan het adres van Esther Barents (nr. 14). Na enkele strubbelingen wist de kerkeraad een verzoening tot stand te brengen en werden beiden weer tot het avondmaal toegelaten. De kerkeraad van Scherpenisse volstond in 1663

²⁷ Christina Larner, *Enemies of God. The witch-hunt in Scotland* (Londen 1981).

met een vermaning van Anthonie Hugens, die zijn zwager Pieter Hoofstadt voor duiveljager had uitgescholden (nr. 18). De in 1674 te Hoek door chirurgijn Jan Scheele geuite toverijbeschuldigingen aan het adres van de gezuster Olfaarts en Hamelink (nr. 20) hadden echter, zoals hieronder wordt uitgewerkt, een nasleep van vier jaar. Zo trachtte men ook van kerkelijke zijde, en reeds vanaf eind zestiende eeuw, van toverij betichte personen in bescherming te nemen. Men volstond hiermee echter niet, maar poogde ook een normalisering van de betrekkingen te bewerkstelligen.

Het optreden tegen schadelijke toverij was een te verwaarlozen onderdeel van de bemoeienissen van kerkeraden. Waar de gerechtelijke bestraffing van schadelijke toverij, voor zover bekend, niet verder reikte dan 1565, dateert het vroegst aangetroffen voorbeeld van kerkelijk optreden tegen mogelijk schadelijke toverij uit 1644. Toen werd Neeltje Noutsen te Hoek wegens toverij van het avondmaal geweerd (nr. 15). Het tweede geval is in dit verband evenmin duidelijk: in 1662 richtte de kerkeraad van Biervliet een vermaning tot Jan Celemans, die zich had laten voorstaan op zijn vermogen duivelskunsten te verrichten (nr. 17).

Waar van gerechtelijke zijde in een vroeger stadium was opgetreden tegen de meer professionele beoefenaars van contra-toverij en waarzeggerij, waarbij tevens werd gewaarschuwd tegen het raadplegen van dergelijke lieden, bracht alleen de kerkeraad van Scherpenisse tot tweemaal toe, in 1659 (nr. 16) en in 1667 (nr. 19), met een berisping en een verbod van deelname aan het avondmaal zijn afkeuring van het raadplegen van een duiveljager tot uitdrukking.

Minder dan bij de rechtbanken, waar een verschuiving werd geconstateerd van repressie van toverij naar repressie van verdachtmaking van of mishandeling dan wel van misleiding in verband met toverij, was bij de kerkeraden sprake van veranderingen in de bestraffing van toverij, althans in de periode van 1590 tot 1684. Gedurende deze gehele periode werden zowel repressie van vooral contra-toverij, als repressie van verdachtmaking van toverij en van de hiermee samenhangende conflicten aangetroffen. Alleen het optreden tegen raadpleging van een duiveljager deed zich pas tegen het eind van deze periode voor. Zoals hierboven is aangegeven, liet de provinciale synode van Zeeland zich reeds in 1602 zeer negatief uit over de als rooms-katholiek beschouwde praktijken van waarzeggen en bedevaarten ter genezing van zieken. Ook het Avondmaalsformulier rekende tovenaars en waarzeggers tot de zondaren. Uit de voorbeelden van kerkelijk optreden tegen toverij blijkt dat althans deze kerkeraden zich conformeerden aan de richtlijnen. De vraag hoe andere kerkeraden zich in dezen opstelden, kan alleen na verder onderzoek worden beantwoord. Het is denkbaar dat vanaf het eind van de zeventiende eeuw de kerkelijke zorg om toverijkwesties afnam. Waar in de vroegere periode van het bestaan van de hervormde kerken veel aandacht bestond voor het bestrijden van als superstitieus (= rooms-

katholiek) beschouwde ideeën en praktijken, lijkt dit in later tijd meer op de achtergrond te geraken. Zouden de kerkeraden na een fase van betrekkelijk strenge tucht ten einde de gemeenteleden als het ware los te weken van oude toverijvoorstellingen en -praktijken, zich vervolgens gedistantieerder, onverschilliger ten aanzien van toverij hebben opgesteld? Werd het in later tijden mogelijk gênant, niet passend gevonden om openlijk over toverij te spreken? In ieder geval vormden de diverse toverij-affaires in St. Annaland in de negentiende eeuw geen formeel punt van bespreking in de kerkeraad van de hervormde kerk. De kerkelijke bestraffing van toverij maakte deel uit van een ruimer scala van kerkelijke tuchtmaatregelen. Hoe de toverijkwesties zich in de loop der tijd verhielden tot de overige tuchtkwesties en hoe intensief in het algemeen werd toegezien op handhaving van een juist geachte levenswandel, zijn vragen die bij verder onderzoek aan bod kunnen komen.

Toverij in Hoek (1674): een chirurgijn contra een 'heksenfamilie' en een kerkeraad

Waar de Kouden-, Loven- en Oud-Westenrijkpolder elkaar treffen, kwam sedert 1601, toen Vremdijcke overstroemd raakte en van de kaart verdween, het dorp Hoek tot ontwikkeling²⁸. In 1633 telde de hervormde gemeente Hoek ongeveer 150 belijdende lidmaten; hun aantal zou de daarop volgende decennia nog belangrijk toenemen. Helaas bevat de literatuur nauwelijks aanwijzingen over de bevolking van Hoek in of rond 1674. Het ziet ernaar uit dat de meeste bewoners in de polders huisden en een boerenbestaan leidden. Voor Hoek, Axel en Terneuzen functioneerde een gezamenlijk bestuur. De rechtbank hield beurtelings om de acht dagen zitting in Terneuzen en in Axel. De hervormde gemeente Hoek behoorde tot de classis Walcheren; de in 1653 beroepen Ds. Jacobus Buysson bleef tot zijn dood in de herfst van 1677 in functie, waarna hij begin 1678 werd opgevolgd door Ds. Conradus Cronenberg. Meer dan zijn voorgangers lijkt Ds. Buysson doortastend te zijn opgetreden: zo vormden de uitvoerige acta van de kerkeraad een aaneenrijging van tuchtgevallen, slechts afgewisseld met zaken als de vergroting van het kerkgebouw en de verkiezing van nieuwe kerkeraadsliden. De kerkeraad was samengesteld uit de predikant, drie ouderlingen en drie diakenen. Ouderlingen en diakenen werden, na goedkeuring van hun verkiesbaarstelling door de magistraat van Terneuzen, gewoonlijk voor een periode van twee jaar gekozen. Bij de jaarlijks gehouden verkiezingen werd de helft van de zittende ouderlingen/diakenen vervangen. Hoewel men niet voor een tweede opeenvolgende termijn voor het-

²⁸ De hier over de geschiedenis van Hoek gepresenteerde gegevens zijn afkomstig uit Wesseling (1952) en Platteeuw (1967).

zelfde ambt kon worden gekozen, blijkt uit de acta dat men een of twee jaar later een gerede kans maakte wederom in de kerkeraad te worden opgenomen. Het was, met andere woorden, een kleine kring waaruit de leden van de kerkeraad werden gerecruteerd. Van slechts twee kerkeraadsliden viel iets naders te achterhalen: een van hen was de reeds in 1648 als schoolmeester aangestelde Cornelis de Keijser, de ander was de schepen Jacob Blieck. De Keijser werd in de plaats van Blieck op 7 mei 1674 tot ouderling verkozen, waarop Blieck op 6 april 1676 weer in dit ambt werd bevestigd. De kerkeraad hield nauwlettend in de gaten of de gemeenteleden het niet te gemakkelijk opnamen met de kerkgang en met de goede zeden. Tenminste eenmaal per jaar werd hiertoe de ronde gedaan langs alle gemeenteleden.

De kerkeraad ontving op 30 maart 1674 Pieter Damissen de Witte met zijn vrouw Cornelia Hamelink, Cornelis Baijaart, de derde echtgenoot van Cornelia's zuster Lysbeth Hamelink, en haar dochter uit haar eerste huwelijk Cornelia Olfaarts met haar man Jan Kervynck. De drie vrouwen en ook Cornelia Olfaarts' zuster Dina Olfaarts, wonende in Terneuzen en reeds weduwe na een in 1669 gesloten huwelijk, gingen zwaar over de tong in de gemeente Hoek. Zij zouden zich schuldig hebben gemaakt aan toverij, en de beide dochters van Lysbeth Hamelink, Cornelia en Dina Olfaarts, zouden zelfs ieder een vrouw, de ene wonende onder Hoek, de andere onder Zaamslag, hebben doodgetoverd. De vóór hun overlijden door de zieke vrouwen geuite beschuldigingen van toverij aan het adres van de gezusters Olfaarts werden, althans in Hoek, grif overgenomen door gemeenteleden, onder wie ook de in een later stadium op de voorgrond tredende chirurgijn Jan Scheele. De bij de kerkeraad binnengetreden families toonden zich zeer bezwaard door de geruchten en verzochten om zuivering van deze blaam. Zij vroegen de kerkeraad 'of sij belangende dese haar nagegeven geruchten ijet hadden tot haren lasten, waar door sij souden verhindert werden van de tafel des Heren'²⁹. Zij stelden voor dat de predikant de gemeente zou vragen of iemand bij de kerkeraad iets tegen de vier vrouwen had in te brengen. Indien niemand zou verschijnen, zouden zij zich bij de magistraat ter purge willen stellen 'tot reparatij van dese haar vervallen naam'. De kerkeraad antwoordde hierop dat de predikant de gemeente reeds voldoende had gevraagd of zij enige aanklachten aangaande deze geruchten tegen gemelde personen had, maar dat niemand in de kerkeraad was verschenen. Er was dan ook geen reden om de vrouwen van de tafel des Heren af te houden. Ten einde de magistraat des te bekwamer van kerkelijke adviezen te kunnen dienen, werd besloten dat ouderling Goosen van Stralen en diaken Antheunis Isebaart informatie zouden inwinnen over de aan Dina Olfaarts' toverij toegeschreven dood van de vrouw on-

²⁹ Archief hervormde gemeente Hoek (te Hoek), inv. nr. 1, Handelingen kerkeraad 1590-1695, p. 350.

der Zaamslag bij Ds. Abr. Huijdenbroeck in Zaamslag en bij Mr. Enoch Biscop, predikant in Terneuzen. De kerkeraad hechtte er aan dat het voorschrift uit de Catechismus, 'dat ick myns naasten ere, ende goet geruchte na mijn vermogen voorstaan en vorderen'³⁰, werd nageleefd.

Tijdens de kerkeradsvergadering van 30 mei 1674 brachten de predikant en de genoemde ouderling en diaken verslag uit. Ds. Huijdenbroeck van Zaamslag had getuigd niet te hebben kunnen 'ondervinden' dat de gestorven vrouw betoverd was geweest. Zij was volgens hem aan niets anders dan aan een natuurlijke ziekte gestorven. Hij kende haar als een oude, al jaren zwakke vrouw. De predikant van Terneuzen, Mr. Biscop, was aanvankelijk van mening geweest dat de ziekte van de gestorven vrouw naar toverij smaakte, maar later had hij zich bedacht en nu had hij verklaard 'sulcks voor geen tooverije te connen opnemen'³¹. Hierop werd besloten dat leden van de kerkeraad ter vergadering van de magistraat van Terneuzen zouden gaan met het verzoek de van toverij betichte vrouwen ter purge te stellen. Reeds op 2 juni 1674 konden de predikant en twee andere kerkeradsleden berichten dat de magistraat van Terneuzen welwillend op hun verzoek was ingegaan.

Het college van wette te Terneuzen ging aanvankelijk voortvarend te werk³². Toen op 31 mei 1674 de predikant van Hoek en een gedeputeerde van de kerkeraad hun verzoek indienden, werd besloten plakaten te verspreiden 'ten fijne soo jemant jegens Cornelia ende Dijna Olfert eenige ander persoonen jets wiste inde te brengen dat sij tselve sullen hebben te doen voor donderdag den sevenden junij 1674 . . .'³³ Uit deze eerste en ook uit de tweede en derde citatie van 7 juni en van 2 juli 1674 blijkt dat de magistraat te Terneuzen van zins was de betichte vrouwen streng te straffen indien de geruchten van hun toverij, een snode en duivelse praktijk, waar zouden blijken te zijn. Als echter niemand iets tegen de vrouwen wist in te brengen, zou hun een acte van onschuld worden verleend en zouden degenen die nog langer kwaadspraken worden bestraft. Op geen van deze citaties verscheen iemand om een aanklacht in te dienen. Toch werd de acte van purge nog niet verleend. Pas op 6 december 1674 besloten burgemeester en schepenen van de steden en ambachten van Axel en Terneuzen een extra citatie te doen uitgaan. Vóór 19 december konden eventuele aanklachten nog worden ingebracht. Op verzoek van Pieter Damissen de Witte, de man van Cornelia

³⁰ Ibidem, p. 351.

³¹ Ibidem, p. 352.

³² RAZ, r.a. Zeeuws-Vlaanderen, inv. nr. 923, ff. 113v-116v. Zie ook Meerkamp van Embden (1915) voor een analyse van de juridische aspecten van deze zaak, die in het rolboek van willige decreten is opgenomen.

³³ Ibidem, f. 113v.

Hamelink, werd bovendien besloten Jan Scheele en Cornelis Comblet als gecommitteerde van de inwoners van Hoek voor 19 december te dagvaarden om over de toverijkwesties te worden gehoord. Of Scheele en Comblet toen zijn verschenen en hoe het gesprek verliep, is niet bekend. Het volgende bericht van het college van wette dateert van 31 januari 1675. Men besloot de betichte vrouwen een acte van purge te verlenen 'alsoo niet supstantieel ten haren laste is uijtgevonden ofte ingebracht'³⁴. De vrouwen zouden voortaan niet lastig gevallen mogen worden en men zou een eeuwig stilzwijgen in acht moeten nemen.

De Hoekse kerkeraad had in de tussentijd niet stilgezeten. Op 24 juni 1674 rapporteerden de predikant en ouderling Pieter Symonssen over hun visites in de gemeente. Zij hadden vernomen dat er 'onder de gemeeynte geen cleyne onlust tegen die beruchte persoonen van gemelde tooverije' heerste³⁵. Zij hadden de ongerusten aangeraden hun klachten bij de magistraat van Terneuzen in te brengen. Hierop had de koster een door meer dan twintig gemeenteleden ondertekend verzoek overhandigd om de beruchte personen voor ditmaal van het avondmaal te weren. Anders zou men zelf wegblijven. De kerkeraad besloot de vier vrouwen te laten aanzeggen dat zij deze keer beter niet konden deelnemen aan het avondmaal. Vijf dagen later, op 29 juni 1674, verschenen Pieter Damissen de Witte en zijn zwager Cornelis Baijaart in de kerkeraad. Zij verzochten om de namen van de gemeenteleden die het tegen hun vrouwen en kinderen gerichte verzoek bij de kerkeraad hadden ingediend. Dit werd hun geweigerd. Wel zouden zij ondersteuning krijgen voor de betaling van de hoog oplopende kosten voor de magistraat te Terneuzen. Zonder dat duidelijk wordt waarom, waren ook Jan Scheele en Cornelis Comblet bij deze kerkeradsvergadering aanwezig. Het volgende bericht dateert van 5 april 1675: Pieter Damissen de Witte en Cornelis Baijaart overhandigden de kerkeraad de acte van purge van de magistraat te Terneuzen, waarop de gezuiverde vrouwen weer tot het avondmaal werden toegelaten en een kopie van de acte van purge in het actaboek werd opgenomen.

Maar hiermee was de kwestie nog niet ten einde. In de kerkeraad van 3 oktober 1675 beklagde de predikant zich over het gedrag van chirurgijn Jan Scheele, die hem onlangs thuis had bezocht met de mededeling dat hij en anderen zeer ongerust waren over het toelaten tot het avondmaal van de van toverij betichte personen. Scheele beweerde zelfs dat de kerkeraad niet gekwalificeerd was of de macht had om zulke personen toe te laten, dat de gemeente genoegdoening moest hebben, en dat ook de verleende acte van purge niet in orde was. Het oordeel van de

³⁴ Ibidem, f. 116v.

³⁵ Archief hervormde gemeente Hoek (te Hoek), inv. nr. 1, Handelingen kerkeraad 1590-1695, p. 353.

overige kerkeradsleden loog er niet om: met zijn onstuimige en lasterlijke schelden had Scheele de predikant een schandelijke overlast aangedaan. Niet alleen de trouwe dienst van de predikant, maar ook de kerkeraad en de voorzichtige regering van de magistraat te Terneuzen had Scheele in een kwaad daglicht gesteld. Aangezien Scheele naast de kerk woonde, werd besloten hem op staande voet te ontbieden. Scheele weigerde en liet medelen dat, indien de predikant hem met twee ouderlingen wilde komen spreken, hij hem thuis zou vinden en hem daar kon spreken. De vergadering nam hiermee geen genoegen en liet Scheele nogmaals ontbieden, hetgeen hij ten tweeden male afwees. Dit kwam Scheele te staan op een verbod het avondmaal bij te wonen. Op 28 december 1675 werd vervolgens in de kerkeraad geconstateerd dat Scheele ook de kerkdiensten niet meer had bezocht. Men zou hem wederom laten ontbieden. Zoals op 1 januari 1676 bleek, bleef Scheele in zijn weigering volharden. Op 3 maart 1676 werden de ouderlingen Pieter Symonssen en Baudewijn Janssen aangewezen om te horen wat Scheele te zeggen had over zijn weigering, voor de kerkeraad te verschijnen en de kerkdiensten te bezoeken. Zij rapporteerden op 22 maart 1676 dat Scheele weinig bereid was voor de kerkeraad te komen. Verder had hij geantwoord dat, zo hij de predikant had uitgescholden, deze hem daartoe reden had gegeven: 'dat de predikant in een predikatijs de gemeijnte hadde gelastert en gescholden, dat hij met veele andere wilde bewijzen, en dat in die predikatijs wanneer hij qualijck te passe is geworden . . . dat hij voorss. niet van meininge was, in consistorie oeijs te verschijnen'³⁶. Wel had hij beloofd de 'publieke godsdienst' beter te zullen bijwonen. En inderdaad was hij reeds drie zondagmiddagen in de kerk aangetroffen. De kerkeraad besloot Scheele nogmaals te ontbieden; Scheele antwoordde niet in de consistorie te willen verschijnen, maar wel in de tuin van de kerk, na welk aanstotelijk antwoord de vergadering uiteenging. Op 29 maart 1676 konden de predikant en ouderling Pieter Symonssen na hun visites in de gemeente medelen dat zij deze in een 'stille en stichtige vreedzaamheijt' hadden aangetroffen, met uitzondering van Jan Scheele en enkele anderen die van het avondmaal werden geweerd³⁷.

De kerkeraad wist van geen opgeven en besloot op 28 juni 1676 Scheele nogmaals te ontbieden. Scheele dacht er niet over te verschijnen en was slechts bereid de predikant bij zich thuis te woord te staan. Aangezien Scheele vanaf 22 maart al niet meer in de kerk was verschenen werd op 3 juli 1676 goedgevonden dat op Scheeles wandel en kerkgang nader gelet zou worden. Op 20 september 1676 leek er een keer ten goede te komen: Jan Scheele verscheen voor de kerkeraad en toonde berouw. Hij zou nog eenmaal niet deelnemen aan het avondmaal en ver-

³⁶ Ibidem, p. 365.

³⁷ Ibidem, p. 365.

volgens eventueel weer worden toegelaten, als hij zijn boetvaardigheid in de Christelijke wandel verder zou hebben aangetoond. Aan zijn vereiste boetvaardigheid bleek echter een en ander te ontbreken, aldus de kerkeraad op 28 december 1676. Wéér werd Scheele ontboden. Deze verscheen niet, maar liet de vergadering van 1 januari 1677 aanzeggen 'sigh noch niet bequaam te erkennen, om toe te treden ten Avontmale des Heren, als die met geen tooveressen wilde communiceren'³⁸. De vergadering bleek geen tijd te hebben hierop in te gaan. Pas op 2 juli 1677 staat opgetekend dat Scheele niet – naar zijn zeggen: nooit – in de consistorie wil verschijnen. Vanaf deze datum tot 9 december 1677 zijn geen acta opgetekend. In de herfst overleed Ds. Buysson. Zijn opvolging door Ds. Cronenberg kwam pas in de lente van 1678 rond. Op 9 juli 1678 bleek Jan Scheele bereid voor de kerkeraad te verschijnen. Hij werd vermanend aangesproken over de geschillen met de vorige predikant en met de kerkeraad, waarop hij berouw toonde en hij weer als lidmaat der gemeente werd opgenomen. Over het gebeurde zou men verder het zwijgen bewaren, mits Scheele zich in alle opzichten zou onderwerpen aan de kerkelijke discipline. Zo duurde het vanaf de eerste berichten over de Hoekse toverijkwestie ruim vier jaar eer deze kwestie uit de wereld was geholpen.

Het Hoekse toverijverhaal roept tal van vragen op, waarop slechts zelden een antwoord mogelijk is. Zo is niet bekend wie de beide gestorven vrouwen waren, in welke relatie zij hadden gestaan tot de gezusters Olfaarts, wie afgezien van Jan Scheele de verontrusten in de gemeente Hoek waren en welke relaties zij, en ook de leden van de kerkeraad, met de 'heksenfamilie' hadden. Evenmin wordt duidelijk welke conflicten en belangentegenstellingen mogelijk een rol hebben gespeeld in de toverijbeschuldigingen. Ook de achtergrond van de diepgaande controversen tussen Jan Scheele en Ds. Buysson is niet te achterhalen. Van de van toverij beschuldigde vrouwen kon worden vastgesteld dat zij allen geboren en getogen waren in Hoek. Uit het eerste huwelijk van Lysbeth Hamelink met Aernout Olfaarts waren Cornelia en Dina Olfaarts geboren. Lysbeth Hamelink ging op 21 januari 1651 in ondertrouw met Bouwen Hermanssen uit Hoek voor een tweede huwelijk. Haar derde huwelijk sloot zij op 23 september 1663 met Cornelis Baijaarts uit Lillo (Goeschepolder), van wie in de acta van de kerkeraad te Hoek wordt vermeld dat hij vroeger diaken was geweest. Cornelia Hamelink, de jongere zuster van Lysbeth, was in 1652 getrouwd met Pieter Damissen de Witte uit Hoek, weduwnaar van Lysbeth Janssens de Wit. Ook Pieter Damissen de Witte had vroeger zitting gehad in de kerkeraad van Hoek, als ouderling. Cornelia Olfaarts was in 1660 haar eerste huwelijk aangegaan met de eveneens uit Hoek afkomstige Jan Kervynck. Haar jongere

³⁸ Ibidem, p. 368.

zuster Dina Olfaarts had een eerste huwelijk gesloten met de uit Afferden in Gelderland afkomstige Cornelis Pietersen in 1669, die echter in 1674 reeds overleed, waardoor Dina als weduwe in Terneuzen achterbleef. Van Jan Scheele is slechts bekend dat hij omstreeks 1615 te Driewegen op Zuid-Beveland werd geboren, aldaar in 1637 en 1638 chirurgijn was, dit beroep vervolgens te Kruiningen en daarna te Biervliet uitoefende³⁹. Hij trouwde met Lijbetje Jacobs; hun zoon Reinier werd 6 januari 1658 in Biervliet gedoopt. Hun dochter Cathalijntie werd op 3 oktober 1660 te Hoek geboren. Op 15 december 1669 ging Scheele te Hoek zijn tweede huwelijk aan met Adriaantje Prents. In 1679 zou Scheele eveneens te Hoek zijn derde huwelijk sluiten met Adriaantje Marinus, weduwe van Joris Keukelaar.

Ds. Jacobus Buysson, reeds in 1653 naar Hoek beroepen, trouwde in 1662 te Vlissingen met Leijntjen Reijmers. Al trad hij ten aanzien van de toverijgeruchten doortastend op, toch blijkt op geen enkele wijze dat hij, of een van de andere betrokken tegenspelers, twijfelde aan de mogelijkheid van toverij, c.q. het doodtoveren van mensen. Dit geldt ook voor de ouderlingen en diakenen van Hoek, voor Ds. Huijdenbroeck van Zaamslag, die daar tevens als dorpsdokter werkzaam was, voor de licht tot toverijverdenkingen neigende Ds. Biscop van Terneuzen, en ook voor de magistraat te Terneuzen, die immers strenge straffen in het vooruitzicht stelde als de geruchten van toverij waar zouden blijken te zijn. Noch in de acta van de hervormde kerk van Zaamslag, noch in die van Terneuzen is een spoor van de Hoekse toverijkwestie terug te vinden. Evenmin bevatten de acta van de classis Walcheren een verwijzing naar deze zaak. Ds. Buysson en zijn kerkeraad hebben kennelijk geen beroep gedaan op de hulp van de classis, noch zijn zij van deze zijde op de vingers getikt. Daar stond tegenover dat de Hoekse kerkeraad kon rekenen op de loyale medewerking van de magistraat te Terneuzen.

Het toverkot St. Annaland

Niet voor niets heeft St. Annaland de bijnaam het 'toverkot', zo schreef nog in 1981 de archivaris van de gemeente Tholen, J.P.B. Zuurdeeg⁴⁰. Deze bijnaam zou in de vorige eeuw zijn ontstaan door diverse zich aldaar afspelende toverijkwesties. Of, zoals Zuurdeeg meldde, in 1829 in archiefstukken van toverij sprake was, valt te betwijfelen. In een brief van de Officier van Justitie over het Arrondissement Zierikzee aan de burgemeester van St. Annaland d.d. 3 februari 1829 informeerde de officier 'of er noch vertooningen van spokerijen, of soortgelijke bovennatuurlijke zaken in Uwe gemeente worden gegeven? En in hoe verre men bekend is, dat er een of meerder zoo genaamde bokken-rijders by

³⁹ Mondelinge mededeling van Willem de Blécourt en de familie G.H. Koopmans-Vlaming.

⁴⁰ Zie over deze bijnaam ook De Haan (1955) 105 en Hage (1956) 57-58.

Uwed. gemeente aanwezig zijn?⁴¹ Aangezien geen antwoord op de in deze brief gestelde vragen in het archief van de rechtbank van Zierikzee noch in het archief van de gemeente Tholen werd aangetroffen, valt niet te beoordelen of de 'soortgelijke bovennatuurlijke zaken' op toverij betrekking hebben gehad.

Volgens verhalen⁴² zou het omstreeks 1830 vreemd zijn toegegaan op de hofstede 'Blijendaal'. Hier woonde een boer met zijn twee dochters. Jan Marinus, een boerenjongen uit Brabant, ging op een avond naar de hoeve om met één van de meisjes te vrijen; na enige tijd kreeg het meisje slaap en sliep in. Toen de jongeman vervolgens een hommelbij uit haar mond zag kruipen en wegvliegen, vermoedde hij met een heks te maken te hebben en legde hij een doek over haar gezicht. Na korte tijd was de bij weer terug, waarop het meisje dermate benauwd werd dat de jongeman de zakdoek wegnam. De bij kroop weer in haar mond en ze ontwaakte. De jongen vertrok, naar hij zei voorgoed. Hierop volgde de wraak: onderweg naar huis werd de jongeman door katten belaagd en kwam daarbij tot driemaal toe in een sloot terecht. Nasporingen van Zuurdeeg wijzen uit dat in 1830 Marienus Feijtel de bewuste hofstede bewoonde. Hij had in 1823 de twintig jaar oudere boerin Cornelia Kodde, weduwe van Cornelis van Nieuwenhuyzen, gehuwd. Uit haar eerste huwelijk waren Maatje van Nieuwenhuyzen in 1805 en Pieterella van Nieuwenhuyzen in 1807 geboren. Beide dochters trouwden in 1829. De mogelijkheid bestaat, aldus Zuurdeeg⁴³, dat Maatje of Pieternele de heks was waaruit de hommelbij kroop.

Op 2 juni 1835 compareerden Anthonie Dake, timmermansknecht, en zijn vrouw Jacoba Kaan, beiden wonende te St. Annaland, voor de burgemeester van deze plaats⁴⁴. Zij verklaarden dat Alexander Vogelenzang, een in St. Annaland wonende arbeider, de afgelopen zondagavond 31 mei bij de burens van Dake gevraagd had of de vrouw van Dake thuis was. Zij antwoordden van niet, aangezien beiden afwezig waren. Vogelenzang liep vandaar naar de achterweg waar hij de vrouw van Dake ontmoette. Wenend zei hij haar dat zijn twee jaar oude kindje Berbel, die naar men zei aan een bovennatuurlijke ziekte leed, er weer zo erg aan toe was dat hij het er niet bij kon laten. Hij verzocht haar bij het kind te gaan kijken, hetgeen ze deed. Bij zijn huis angekommen trof ze nog twee vrouwen aan, die Vogelenzang al spoedig het huis uit wist te werken. Daarop had hij de deur gesloten en tegen zijn vrouw Janna van den Doel gezegd de blinden toe te doen. Toen dit was ge-

⁴¹ G.A. Tholen, St. Annaland, inv. nr. 432.

⁴² Sinninghe en Sinninghe (1933) 118-120.

⁴³ J.P.B. Zuurdeeg, gemeentearchivaris van Tholen, in brief d.d. 9 februari 1983.

⁴⁴ G.A. Tholen, St. Annaland, inv. nr. 438.

beurd, had Vogelenzang met een hout in de handen tegen de vrouw van Dake gezegd 'gij moet mijn kind zegenen of gij moet hier sterven', waarop deze vrouw had gezegd dit niet te kunnen. Haar bij de linkerarm grijpend had Vogelenzang gedreigd dat hij haar levend zou verbranden als zij zijn kind niet zegende. De vrouw was zich blijven verzetten en was erin geslaagd weg te komen. Het proces-verbaal werd opgestuurd naar de rechtbank van Zierikzee. De officier van justitie van deze rechtbank, I.G. Ermerins, was nog niet tevreden, naar blijkt uit zijn brief aan de burgemeester van St. Annaland d.d. 6 juni 1835. Ten eerste bevreemde het hem dat de burgemeester, als hoofd van het gemeentebestuur en belast met de handhaving van de politie, de rust en de veiligheid van de ingezetenen, niet zelf was gaan kijken naar het kind dat aan een bovennatuurlijke ziekte zou lijden om hier zelf zijn oordeel over te geven. Hetgeen, zo schrijft de officier, 'ik des te eer van U, *als deskundige* in het vak, als plattelandsgenees- en heilkundige zijnde, zoude verwacht hebben, en door welke uwe handeling en toespraak, welligt al reeds alle verkeerde oordeelvellingen en bijgeloovige verhalen *van eene boven-natuurlijke ziekte van dat kind* zoude benomen zijn geweest, en geen voedsel aan den eenvoudigen man zoude zijn gegeven geworden tot versterking van zijn bijgeloof'⁴⁵. De officier verzocht de burgemeester alsnog het kind te bezoeken en hiervan verslag uit te brengen. Ook wilde hij nadere informatie over Alexander Vogelenzang – was hij soms een dwaas of bij vlagen waanzinnig – en over de toedracht en het verdere verloop van de zaak. Op 9 juni 1835 berichtte de burgemeester van St. Annaland de officier van justitie dat hij als genees- en heelmeester het kind verschillende malen had bezocht, 'zonder immer of ook nu eenige ziekte aan het zelve te hebben gezien, als alleen eenen grooten kwaadaardigheid'⁴⁶. Ook de veldwachter was verscheidene malen ten huize van Vogelenzang geweest, zelfs midden in de nacht, zonder iets buitengewoons te hebben ontdekt, behalve dat het kind soms 'overbodig schreeuwde'. Van Alexander Vogelenzang kon de burgemeester niet veel meer zeggen dan dat het hem voorkwam dat hij enigszins aan bijgeloof was gehecht. De brief ging vergezeld van een protocol van vragen en antwoorden, waarom de officier had verzocht.

Op 19 juni 1835 werd proces-verbaal opgemaakt ad artikel 189 van het wetboek van crimineele instructie tegen Alexander Vogelenzang, oud 46 jaren, geboren te Oudorp. Als getuigen werden gehoord Jacoba Kaan, oud 34 jaren, arbeidster, alsmede Neeltje van Driel en Kaatje van Poortvliet, de beide vrouwen die aanvankelijk in het huis van Vogelenzang waren. Vogelenzang ontkende het hem ten laste gelegde feit⁴⁷. En-

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ RAZ, r.a. 1796-1838, inv. nr. 652.

Kaart van Zeeland en omgeving door Jacob van Deventer c. 1550. Foto RAZ, aanwinst 1968, nr. 45.

kele weken later deed de rechtbank van eersten aanleg te Zierikzee uitspraak. Vogelenzang werd vrijgesproken aangezien niet genoegzaam was gebleken dat hij zich aan het hem ten laste gelegde had schuldig gemaakt. De kosten bedroegen voor hem tien gulden en negentig cent⁴⁸. De in St. Philipsland geboren en in 1828 met Anthonie Dake getrouwde Jacoba Kaan zou reeds in februari 1839 sterven, 38 jaar oud.

In 1854 was het wéér zover dat de burgemeester van St. Annaland de officier van justitie te Zierikzee op de hoogte moest stellen van een geval van mishandeling in verband met toverij. Wijske Thijssens de Vries had zich beklaagd over de haar aangedane belediging en mishandeling door Abraham Leconte c.s. Op 27 mei 1854 schreef de burgemeester in een begeleidende brief bij het proces-verbaal dat 'Tannetje Leconte sedert eenige dagen aan vlagen van krankzinnigheid lijd en zich in het hoofd heeft gezet dat er een kwade hand aan haar geweest is, en dat dit de bedoelde Wytske Thijssens de Vries gedaan heeft'⁴⁹. Volgens het

⁴⁸ RAZ, r.a. 1796-1838, inv. nr. 616.

⁴⁹ G.A. Tholen, St. Annaland, inv. nr. 457.

proces-verbaal van 27 mei 1854 verklaarde Wijtske Thijssens de Vries, oud 54 jaren, van beroep arbeidster, wonende te St. Annaland, huisvrouw van Pieter Koster, dat zij sedert enige dagen werd beschuldigd Tannetje Leconte, huisvrouw van Abraham van der Klooster, arbeidslieden in deze gemeente, te hebben betoverd. Toen zij op 17 mei boter kocht op de hofstede van Adriaan Vroegop, was Abraham Leconte, van beroep particulier, wonende te St. Philipsland en broeder van Tannetje Leconte, bij haar gekomen met de vraag of ze mee wilde gaan naar zijn zuster, aan welk verzoek zij voldeed. Buiten het hek van de hofstede had Ary van Schouwen, schipper in St. Annaland en zwager van Tannetje Leconte, zich bij hen gevoegd. Bij de woning van Tannetje Leconte aangekomen was Ary van Schouwen vlak voor haar gaan staan en had haar de dood gezworen als zij zijn zuster niet genas. Daarop werd zij door Leconte en Van Schouwen aangevallen en in het huis geworpen tot bij Tannetje Leconte, die te bed lag. Eén van hen beiden had geroepen: 'haal den burgemeester'. Bij zijn komst in de woning had de burgemeester gevraagd wat er aan de hand was, waarop Wijtske Thijssens had geantwoord: 'zij willen hebben dat ik die vrouw genees, doch ik weet niet wat ik doen moet'. De volgende dag was zij, uit het veld van haar werk over de dijk komende, aangevallen door Jacobus Leconte, herbergier in St. Annaland en eveneens een broer van Tannetje Leconte, die tegen haar zei: 'jij naar mijn zuster en deze genezen of sterven'. Dit zeggende wierp Leconte haar van de dijk naar beneden en trok haar vervolgens in huis tot bij zijn zuster, waarop hij een hakmes nam en daarmee voor haar ging staan, zeggende: 'mijn zuster genezen of sterven'. Daarop was haar man Pieter Koster gekomen, die haar uit de handen van Leconte had verlost en haar mee naar hun huis had genomen. Als getuigen gaf zij zes personen aan, onder wie de veldwachter en een buitengewoon veldwachter. Hun verklaringen zijn tevens in het proces-verbaal opgenomen. De beide veldwachters bevestigden het verhaal over Jacobus Leconte. Zij waren in de buurt geweest daar zij zich op verzoek van de burgemeester van tijd tot tijd in en om de woning van Tannetje Leconte bevonden om de goede orde en rust te helpen handhaven. De veldwachter had Pieter Koster geholpen zijn vrouw uit het huis te krijgen, de buitengewoon veldwachter merkte op dat ook een andere broer, Huibregt Leconte, in het huis aanwezig was. De zaak kwam op 16 juni 1854 voor de rechtbank te Zierikzee, en op 23 juni 1854 werd uitspraak gedaan⁵⁰. Jacobus Leconte werd veroordeeld tot een gevangenisstraf van acht dagen en tot betaling van de kosten van het rechtsgeding. Zijn broer Huibregt Leconte werd vrijgesproken.

Van de beide in conflict geraakte families is niet veel bekend. Wijtske Thijssens de Vries was in 1799 geboren te Surhuisterveen, en in 1836 vanuit Den Bosch naar St. Annaland verhuisd. Pieter Koster, haar man,

⁵⁰ RAZ, r.a. 1796-1838, inv. nrs. 15, subnr. 8 en 3, subnr. 19.

was in 1812 geboren te Tholen. Op 1 maart 1840 verhuisde hij van St. Maartensdijk naar St. Annaland en trouwde daar op 19 juni 1840 met Wijske Thijssens. Voor beiden was dit hun eerste huwelijk. Zij waren arbeid(st)er en lidmaat van de hervormde kerk. De vader van Tannetje Leconte was een naar Zeeland getrokken Franse douanier uit St. Malo. Tannetje werd in 1820 te St. Annaland geboren. Zij huwde met Abraham van de Klooster, in 1818 te St. Annaland geboren. Zij kregen twee kinderen, Maatje in 1847 en Joseph in 1849. Tannetjes oudste broer was de in 1817 geboren Abraham Leconte. Daarop volgde Hui-bregt Leconte, geboren in 1819. Jacobus Leconte, geboren in 1823, was de jongste van de drie broers, en, naar in 1854 bleek, de meest opvlie-gende. Hoewel Wijske Thijssens en haar uit St. Maartensdijk afkom-stige man reeds achttien respectievelijk veertien jaar in St. Annaland woonden, is het toch denkbaar dat zij als van elders afkomstige, met een dertien jaar jongere man getrouwde, inmiddels wat oudere vrouw een gemakkelijk doelwit was voor toverijverdenkingen. De aanvankelijk ongestrafte agressie van de Leconte-broeders en zwager jegens haar, nam vervolgens dermate ernstige vormen aan, dat één van hen, zij het kort, in de gevangenis belandde. Hoe het met Tannetje afliep is niet be-kend.

Het volgende verhaal gaat over de betoverde molen van St. Annaland⁵¹. Omstreeks 1931 stond mulder J. Kodde 's nachts te ma-len. Na een korte pauze kreeg Kodde de molen niet meer op gang. Hij wist niet wat er mis was en besloot te wachten tot het licht was. Een buurman, die informeerde wat er aan de hand was, kreeg te horen dat de molen betoverd was. Dit bericht ging vervolgens als een lopend vuurtje door het dorp. Overigens bleek al spoedig dat een klein koperen gewichtje in het te malen graan was gevallen en tussen de looper en de ligger was gekomen. Zó kon de standerdmolen niet draaien. Eveneens in de jaren dertig van deze eeuw zouden enkele duivelbanners in St. An-naland en directe omgeving een uitgebreide clientèle hebben gehad⁵².

Dat het in St. Annaland, het toverkot, zeker niet heeft ontbroken aan toverij(kwesties), is met bovenstaande voorbeelden voldoende aange-toond. Of St. Annaland tevens zoveel vatbaarder was voor toverij dan de andere dorpen op Tholen, is hiermee allerm minst bewezen. Het is mo-gelijk dat de ligging van St. Annaland een wat groter isolement inhield dan voor de andere dorpen het geval was. Voor geheel Tholen was een grote orthodoxie kenmerkend. De bevolking van St. Annaland nam vanaf het begin van de negentiende eeuw toe van 1253 personen in 1814 tot 1858 personen in 1852. Men leefde voornamelijk van de kleine land-bouw, velen hadden eigen boerderijtjes. Ook konden de St. Annalan-

⁵¹ Zuurdeeg (1981).

⁵² Hallema (1937) 272.

ders seizoenwerk vinden in de meekrapnering (het winnen van verf uit de wortelstok). Halverwege de negentiende eeuw waren ongeveer 500 inwoners van St. Annaland in deze nering werkzaam. Rond 1870 kwam er een eind aan de meekrapnering, toen chemische kleurstoffen in produktie kwamen. De suikerbietenteelt kwam hiervoor in de plaats. Zoals eerder is opgemerkt zijn voor de latere periode, c.q. de negentiende en de twintigste eeuw – uit de achttiende eeuw zijn in het geheel geen toverijkwesties in de literatuur aangetroffen – geen voorbeelden van kerkelijke bemoeienis met toverij gesignaleerd. Ook te St. Annaland lijkt van kerkelijke zijde geen actie tegen toverij te zijn ondernomen. In de acta van de kerkeraad, noch in diverse ingekomen stukken van de hervormde kerk te St. Annaland is een spoor te vinden van de hier beschreven toverijkwesties. Het is trouwens opvallend hoe summier de negentiende-eeuwse acta te St. Annaland afsteken tegen de vroegere, zoveel uitvoeriger en zoveel meer tuchtgevallen bevattende acta te Hoek. Verder onderzoek kan uitwijzen of hier sprake is van een algemene tendens.

Ter afsluiting: enkele theoretische en methodologische opmerkingen

Indien mag worden aangenomen dat het thans beschikbare overzicht van de Zeeuwse toverijprocessen – in de Nederlandse historiografie gewoonlijk ‘heksenprocessen’ genoemd – ook na verder onderzoek niet in belangrijke mate gecorrigeerd behoeft te worden, dan vormt Zeeland een goed voorbeeld van een gebied waar het in dit opzicht uitermate kalm toeging. Waar Nederland, en zeker de (latere) Republiek, doorgaat voor een land waar relatief weinig personen wegens toverij ter dood zijn veroordeeld en waar dergelijke vonnissen reeds in een vroeg stadium niet meer werden uitgesproken, behoort Zeeland tot de provincies die bij uitstek – Friesland is een nog beter voorbeeld – de constructie van dit beeld mogelijk hebben gemaakt. Van de acht tussen 1450 en 1618 wegens schadelijke toverij en/of waarzeggerij gevoerde processen liepen er drie op een doodvonnis uit, de laatste twee in 1565. In het aangrenzende Holland werd te Gorinchem nog in 1608 een vrouw tot de brandstapel veroordeeld. Van meer massale vervolgingen wegens toverij of hekserij was in Zeeland al helemaal geen sprake. Demonologische voorstellingen, een essentiële voorwaarde voor het ontstaan van ‘sneeuwbal’ processen, zijn in de Zeeuwse toverijprocessen slechts in uiterst bescheiden mate aangetroffen. Het idee van de heksensecte lijkt hier althans bij de rechtbanken niet te zijn doorgedrongen. Meer onderzoek naar de verbreiding en de receptie van de diverse demonologieën en demonologische denkbeelden is echter wenselijk. Juridisch gezien had ook Zeeland wel degelijk kwetsbaar⁵³ kunnen zijn voor omvangrijke pro-

⁵³ Zie Gijswijt-Hofstra (1972).

cessen: toverij was een halsmisdaad, het initiatief tot een proces kon van de rechtbank uitgaan en tortuur kon worden toegepast. Niet bekend met of geïmponeerd door demonologische ideeën onthielden de rechtbanken zich van meer uitzonderlijke procedures en van het vragen naar medeplichtigen. Zo behoefde een geslaagde mobilisering voor de berechting wegens toverij jegens één persoon geen direct, via de benoeming van medeplichtigen opgeroepen gevaar in te houden voor andere, mogelijk eveneens voor verdenking in aanmerking komende personen.

Dat Zeeland, ook ten opzichte van andere Nederlandse provincies, relatief weinig toverijprocessen lijkt te hebben gekend, waarvan er bovendien slechts enkele en dan nog alleen in de periode vóór de Opstand op een doodvonnis uitliepen, leent zich moeilijker voor een interpretatie. Aan toverij(geloof) heeft het noch in de periode van de processen, noch daarna ontbroken. De kennis over aard en verbreiding hiervan is echter summier. In hoeverre de geringe rechterlijke preoccupatie met schadelijke toverij en waarzeggerij als het ware in het verlengde moet worden gezien van de eveneens van rechterlijke zijde geboden bescherming aan van toverij betichten en eventueel tevens mishandelden, valt op grond van het beschikbare materiaal moeilijk vast te stellen. Wel is duidelijk dat analyse van het gehele rechterlijke toverijbeleid, inclusief opleiding, ideeën, contacten en beïnvloeding van de leden van rechtbanken, onmisbaar is voor een verdergaande opheldering van bovengenoemde kwesties. Of de Vlissingse en Veerse doodvonnissen wegens toverij uit 1541 respectievelijk 1565 mede onder aandrang van een langzamerhand zijn geloofsmonopolie verliezende rooms-katholieke kerk tot stand zijn gekomen, is ook een punt voor onderzoek, evenals het toverijbeleid van de rooms-katholieke kerken in geheel Zeeland en het aldaar gevoerde inquisitiebeleid. Na de reformatie beperkten de hervormde kerken in Zeeland, met name de kerkeraden, zich tot een mild corrigerend optreden tegen toverij. Allerm minst geobsedeerd door demonologische ideeën, volstond men met een geleidelijke terugdringing van onder meer met het rooms-katholicisme geassocieerde opvattingen en praktijken. Belast met de zorg voor de introductie en de handhaving van de juiste leer en levenswandel, rekenden de kerkeraden het tot hun taak verstoorde verhoudingen tussen bijvoorbeeld over toverij twistende gemeenteleden te herstellen.

Tenslotte: de interpretatie van toverij in Zeeland, inclusief de bestrafing ervan, zal veel baat hebben bij veelzijdige lokale studies, waarin toverij niet als een geïsoleerd verschijnsel, maar als onderdeel van het algehele functioneren van gemeenschappen wordt geanalyseerd.

Witchcraft in Zeeland, the state of research

This article surveys the literature on witchcraft cases in Zeeland from the fifteenth through the early twentieth century. Supplementary material of these cases comes from judicial and church archives. The principal finding is that no witch hunts occurred in Zeeland. Only two women were condemned to death for maleficent witchcraft. The only other known death sentence was passed in 1541 on a woman who practised fortune telling and magical healing, for which she had previously been banished. Several other cunning men and women were also banished, the last in 1602. After 1590 and until the end of the seventeenth century, people who practised counter-magic, who went to professional magical healers, or who offended others by calling them 'witch' were reprimanded or punished by church councils. Special attention is paid to the development of ideas about witchcraft, in which the devil's pact and witches' sabbath rarely occur, the social situations in which witchcraft accusations were made, and the penalties imposed by law courts and church councils.

Gebruikte literatuur*

- Bosch, L.E., 'Eene toovergeschiedenis', *Utrechtse volksalmanak* 19 (1855) 108-117.
[Cannaert, J.B.], *Bijdragen tot het oude strafregt in België, gevolgd door eenige merkwaardige vonnissen van vroegere tijden* (Brussel 1829).
- Cannaert, J.B., *Olim. Procès des sorcières en Belgique sous Philippe II et le gouvernement des archiducs, tirés d'actes judiciaires et de documents inédits* (Gent 1847).
- Damhouder, Joost de, *Practycke in criminele saken* (Rotterdam 1660 (1e druk 1554)).
- Derks, F.C., 'De Veersche heks', *Nederland* 79 (1927) 193-223.
- Ermerins, Jacobus, *Eenige Zeeuwsche oudheden, uit echte stukken opgehelderd en in het ligt gebracht. Behelzende een beschrijving der stad Vere V, 2* (Middelburg 1791).
- Geldof, Willem, *Volksverhalen uit Zeeland en de Zuidhollandse eilanden* (Utrecht/Antwerpen 1979).
- Gijswijt-Hofstra, M., 'Bijdrage tot theorievorming over de 16e- en 17e-eeuwse Europese heksenvervolgingen', *Mens en maatschappij* 47 (1972) 304-336.
- Haan, Tj.W.R. de, 'Volkskundige verkenning van het eiland Tolen', *Volkskunde* 56 (1955) 103-114.
- Hage, A.L., 'Volkskunde op Tolen', *Neerlands volksleven* 6 (1956) 57-58.
- Hallema, A., 'Een toovergeschiedenis voor ... de rechtbank anno 1854!', *Eigen volk* 9 (1937) 269-272.
- Harthoorn, P.A., 'Uit de Zeeuwsche archieven. De "heks" van Borssele', *Varia Zeelandiae* 5 (1965) 47-48.
- Kousemaker Pz., J., 'Volksbijgeloof', *De Navorscher* 21 (1871) 627.
- L., J.L.v., 'Een verhaal van De Plaa (paardemeester te Meliskerke)', *De Wete* nr. 19 (1976) 6-7.
- Leeuwen, J.L. van, 'Het verhaal van een oude Westkappelaar', *De Wete* nr. 25 (1977) 13-14.
- Leeuwen, Simon van, *Het Rooms-Hollands-regt* (Leiden 1652).
- Leeuwen, Simon van, *Manier van procederen in civile en criminele saaken* (Leiden/Rotterdam 1666).
- Meerkamp van Embden, A., 'Willige decreten en tooverij', *Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* (Middelburg 1915) 113-117.
- Meertens, P.J., *Een Zeeuwse volkskundige enquête uit 1860* (Amsterdam 1961).
- Molhuijsen, P.C., 'Bijdrage tot de geschiedenis der heksenprocessen, in Gelderland', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* nieuwe reeks I (1859) 194-209.
- Neerlands volksleven* 14 (1964) 259 (zonder auteur of titel), krantenbericht over 's-Heerenhoek ± 1818.
- Oldenkamp, E.P., 'Pieter de Plaa', *De Wete* nr. 16 (1975) 19-22.
- Oosten, G.D. van, 'Een betooveringsgeschiedenis', *Eigen volk* 4 (1932) 189-192.
- Penneman, Theo, 'Heksenprocessen in Vlaanderen inzonderheid in het land van Waas 1538-1692', *Annalen van de Koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas* deel 79 (1976) 5-136.
- Platteeuw, J., *Hoek en omgeving van vroeger tot nu* (Kloosterzande 1967).

* Exclusief de in de noten volledig vermelde titels.

- Platteeuw, J.L., 'De herontdekking in het kerkelijke aktenboek van de hervormde kerk van Biervliet', *Mededelingenblad van de heemkundige kring West Zeeuwsch Vlaanderen* 6 (1973) 4-7.
- Platteeuw, P.J., 'Een geval van toverij op Hoek in 1674', *De stem van Oud-Terneuzen* 10 (1973) 4-6.
- Reitsma, J. en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, V: Zeeland 1579-1620 – Overijssel 1584-1620* (Groningen 1896).
- Roose, W.P., 'Hoe de Plaa "toveren" kon', *De Wete* 11 (1982) 7.
- Scheltema, Jacobus, *Geschiedenis der heksenprocessen. Eene bijdrage tot den roem des vaderlands* (Haarlem 1828).
- Sinninghe, J.R.W., 'Een onbekend Zeeuws heksenproces', *Neerlands volksleven* 10 (1960) 265-266.
- Sinninghe, J.R.W. en M., *Zeeuwsch sagenboek* (Zutphen 1933).
- Stol, Marten, 'Verhalen over de wonderdokters P. de Plaa en A. de Puyt', *De Wete* 11 (1982) 27-32.
- Vader, J., 'Walcherse tovenaars en wonderdokters', *Neerlands volksleven* 15 (1965) 114-121. (1)
- Vader, J., 'De draaiende sleutel en de kokende heks', *Neerlands volksleven* 15 (1965) 122-126. (2)
- Vermeer, Jan (P.J. Meertens), 'Heksengeloof in Zeeland', *Ons Zeeland* 2 (1927) 13-15.
- Wesseling, J., *Kerkelijk leven in Hoek (Zld.) 1590-1840* (Terneuzen 1952).
- Wind, S. de, *Bijzonderheden uit de geschiedenis van het strafregt in de Nederlanden* (Middelburg 1827).
- Woudt, Tine, 'Geesten, heksen en juffers', *Hamer* 4 (1944) 25-26.
- Zuiden, D.S. van, 'Verstandige inmenging der Middelburgsche vierschaar in een geval van Tooverij. Anno 1629', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 60 (1916) 1818-1819.
- Zuurdeeg, J.P.B., 'De standerdmolen te St. Annaland', *Eendrachtbode* 7 mei 1981.

Bijlage: chronologisch overzicht van toverijgevallen in Zeeland en vermelding van hun vindplaats in literatuur en bronnen

nr.	jaar	plaats	vermeld door*	bronnen
1	1450	Reimerswaal	Molhuijsen (1859) 195-196	r.a. verbrand.
2	1523	Veere	De Wind (1827) 62 Scheltema (1828) 127	RAZ, r.a. eilanden: niets te vinden.
3	1541	Vlissingen	Sinninghe (1960) 265-266 Geldof (1979) 26-27	RAZ, r.a. eilanden, inv. nr. 772, nr. 31.
4	1544	Veere	De Wind (1827) 67 Scheltema (1828) 127	RAZ, r.a. eilanden: niets te vinden.
5	1565	Veere	Ermerins (1791) 116, 342 Scheltema (1828) 126 Cannaert (1829) 184-190 Cannaert (1847) 51-55 Vermeer (1927) 13-14 Sinninghe (1933) 132-133 Penneman (1976) 70	RAZ, r.a. eilanden, inv. nr. 280, ff. 52r-53r. Geen bekentenis of sententie te vinden.
6	1565	Veere	Ermerins (1791) 116, 342 De Wind (1827) 18-19 Scheltema (1828) 126 Cannaert (1829) 190-194 Cannaert (1847) 55 Derks (1927) 193-223 Vermeer (1927) 14 Sinninghe (1933) 133-134 Woudt (1944) 126 Penneman (1976) 70	RAZ, r.a. eilanden, inv. nr. 280, ff. 53r-53v. Geen bekentenis of sententie te vinden.
7	1590	Domburg	Vermeer (1927) 14 Sinninghe (1933) 99 Woudt (1944) 26 Vader (1965,1) 118	RAZ, Archief hervormde gemeente Domburg, Acta kerkeraad 1586-1811, 31 jan. 1590.
8	1597	Ouwerkerk	Reitsma en Van Veen (1896) 40-41	RAZ, Acta provinciale synode van Zeeland, 15-18 april 1597 te Goes. Acta van kerkeraad en classis niet aanwezig.
9	1601	Zierikzee	Scheltema (1828) 259 Vermeer (1927) 14 Sinninghe (1933) 134 Woudt (1944) 26	RAZ, r.a. eilanden, inv. nr. 3848, f. 176v.

*[] = niet-gepubliceerd.

nr.	jaar	plaats	vermeld door*	bronnen
10	1602	Zierikzee	Scheltema (1828) 259-260 Vermeer (1927) 14 Sinninghe (1933) 134 Woudt (1944) 26	RAZ, r.a. eilanden, inv. nr. 3848, f. 186r.
11	1618	Breskens	[Plankeel 1983]	RAZ, r.a. Zeeuws-Vlaanderen, inv. nr. 2151 f, niet-gepagineerd.
12	1618	Breskens	[Plankeel 1983]	RAZ, r.a. Zeeuws-Vlaanderen, inv. nr. 2151 f, niet-gepagineerd.
13	1629	Middelburg	Van Zuiden (1916) 1818-1819	r.a. verbrand.
14	1642	Borssele	Harthoorn (1965) 47-48	Archief hervormde gemeente Borssele (te Borssele), Acta kerkeraad, eerste boek, pp. 122-124.
15	1644	Hoek	Platteeuw (1967) 22	Archief hervormde gemeente Hoek (te Hoek), Acta kerkeraad 1590-1695, 2 juli 1644.
16	1659	Scherpenisse	[Zuurdeeg 1984]	G.A. Tholen, Handschrift 3.
17	1662	Biervliet	Platteeuw (1973) 4-7	RAZ, Archief hervormde gemeente Biervliet, Acta kerkeraad 31 dec. 1662 en 13 jan. 1663.
18	1663	Scherpenisse	[Zuurdeeg 1984]	G.A. Tholen, Handschrift 3.
19	1667	Scherpenisse	[Zuurdeeg 1984]	G.A. Tholen, Handschrift 3.
20	1674	Hoek	Meerkamp van Embden (1915) 113-117 Vermeer (1927) 14 Sinninghe (1933) 134-135 Wesseling (1952) 17-20 Platteeuw (1967) 47 Platteeuw (1973) 4-6	Archief hervormde gemeente Hoek (te Hoek), Acta kerkeraad 1590-1695, pp. 350-373. RAZ, r.a. Zeeuws-Vlaanderen, inv. nr. 923, 31 mei 1674-31 jan. 1675.
21	1682	St. Maartensdijk	[Zuurdeeg 1984]	Archief hervormde gemeente St. Maartensdijk (te St. Maartensdijk), Acta kerkeraad 25 juli 1680-april 1683.
22	1684	Nisse	Kousemaker (1871) 627	RAZ, Archief hervormde gemeente Nisse, Acta kerkeraad 1680-1714, p. 39.
23	±1818	's-Heerenhoek	<i>Neerlands volksleven</i> 14 (1963) 259	

nr.	jaar	plaats	vermeld door*	bronnen
24	±1830	St. Annaland	Sinninghe (1933) 118-120 <i>Eendrachtbode</i> 14 aug. 1969	_____
25	1835	St. Annaland	Zuurdeeg (1981)	G.A. Tholen, St. Annaland, inv. nr. 432. RAZ, r.a. 1796-1838, inv. nrs 616 (1834 aug. 15-1835 dec. 29) en 652, 19 juni 1835.
26	1850	Vrouwenpolder	Meertens (1961) 25	r.a. Middelburg verbrand.
27	1854	St. Annaland	Bosch (1855) 108-117 Hallema (1937) 269-272 <i>Eendrachtbode</i> 14 aug. 1969 Zuurdeeg (1981)	G.A. Tholen, St. Annaland, inv. nr. 438. RAZ, r.a. 1796-1838, inv. nr. 3, subnr. 19: 23 juni 1854 en inv. nr. 15, subnr. 8: 16 juni 1854.
28	±1885	Walcheren	Sinninghe (1933) 139-141 Vader (1965, 1) 114-121 Vader (1965, 2) 124-126 Oldenkamp (1975) 19-22 J.L.v.L. (1976) 6-7 Roose (1982) 7 Stol (1982) 27-32	_____
29	±1890	Ierseke	Van Oosten (1932) 189-192 Sinninghe (1933) 126-131	_____
30	vóór 1914	Westkapelle	Van Leeuwen (1977) 13-14	_____
31	±1931	St. Annaland	Zuurdeeg (1981)	_____